

KISS RÉKA

„HÁZASTÁRS NÉLKÜL SZŰKÖLKÖDVÉN”

Adatok a házasság megkötésének és felbontásának
17. századi gyakorlatához
a Kükküllői Református Egyházmegye iratainak tükrében

Általános elfogadott néprajzi tény az egyházaknak a népi kultúrára, a paraszti értékrendre gyakorolt hatása, az azonban kevésbé föltárt, hogy ez a hatás az élet mely területeire terjedt ki, milyen csatornákon keresztül alakították, formálták az egyházak az egyéni és közösségi értékrendet, az általuk adott magatartásmin-ták mennyire váltak bevett, elismert normákká a gyülekezetek életében. Ennek a kérdéskörnek a tanulmányozásához nyújtanak segítséget egy eddig kevésbé ismert és kiaknázott forráscsoport, a református egyház fegyelmező munkáját megőrkítő vizitációs jegyzőkönyvek és egyházi bíróságok iratai. A jegyző-könyvek elemzésével bepillantást nyerhetünk abba, hogy miként érvényesült az egyházi felügyelet a kora újkorban a református közösségek mindennapi életé-ben. Nagy előnye ennek a forráscsoportnak, hogy a „törvénnyel”, a „normával” való ütközésekről tudósítanak – ez lehetővé teszi annak vizsgálatát, hogy a ko-rabeli egyházi kánonokban, zsinati határozatokban, állami törvénykönyvekben és megyei statutumokban rögzített szabályok, előírások, erkölcsi normák, meg-követelt viselkedésminták betartására irányuló egyházi erőfeszítések milyen mértékben jártak sikerrel, vagy éppen buktak el a falusi közösségek ellenál-lásán.¹

¹ Az egyházlátogatás rendjét a legkorábbi időktől szabályozta a keresztény egyház, az első fennmaradt rendelkezések az 5. századból valók. A reformáció, amelynek egyik leg-főbb célkitűzése éppen az egyházfegyelem megerősítését szolgálta, kiemelt szerepet szánt az egyházlátogatás intézményének. A magyar reformációban már az első zsinatok részletes útmutatást adnak a vizitációk lefolytatásához. (Lásd KISS Áron 1881, illetve az újabb forrás-kiadványokat: TOMISA 2002; DIENES 2001.) A protestáns egyházak eleinte a katolikus egy-házhoz hasonló egységes, önálló egyházi bírósági szervezetet nem építettek ki, sokáig az egyházmegyei zsinatok hatáskörébe utalták a peres ügyek intézését. A protestáns egyházfe-gyelem gyakorlásának, az egyházi bíráskodás alakulásának kérdéskörét összegzően ILLYÉS Endre tekintette át. (ILLYÉS 1941.) A kükküllői református egyházmegyei források egyháztör-téneti, néprajzi jelentőségére, elemzési lehetőségeire pedig ILLYÉS Géza, MOLNÁR Ambrus, NAGY László, PÉTERFY László és SÁNDOR Attila kitűnő munkáiban találhatunk példákat.

Az alábbiakban a küküllői református egyházmegye 17. századból, 1638-tól kezdve fennmaradt iratainak segítségével,² a peres ügyek döntő hányadát kitevő szexuális vétségek feletti ellenőrzés, valamint a házasság felbontásával kapcsolatos bírósági esetek, az úgynevezett Matrimonialis Causák elemzésével arra keresek választ, hogy miként gyakorolt ellenőrzést a református egyház a házasság intézménye, a családi élet visszasságai, a házassági konfliktusok, a jegyesség és a házasság felbontására tett kísérletek felett. A házasság a hagyományos világban az egyén életét, közösségben elfoglalt helyét sorsdöntően meghatározó kapcsolat volt, olyan társadalmi, gazdasági, jogi és kulturális vonatkozásokkal teletűzdelt alapintézménye volt a közösségeknek, amelyet törvények, szokások, jogszokások szerteágazó, bonyolult szabályrendszere határozott meg. A jegyzőkönyvek bepillantást engednek a Küküllő-vidék kora újkori református társadalmának a jegyesség, házasság felbontásáról alkotott felfogásába, erkölcsi megítélésébe. Dolgozatomban igyekszem bemutatni az eljegyzési és házasságkötési törvénykezés és a valós gyakorlat kora újkori alakulását, a házasság felbontásának egyházjogi és a perekben megnyilvánuló társadalmi konszenzuson nyugvó lehetőségeit.

Az 1960-as, 1970-es évek óta a társadalomtörténeti és mentalitástörténeti kutatások mind több figyelmet szenteltek a protestáns és katolikus reformáció kora újkori társadalmakra gyakorolt széles körű hatásának, azon belül a népi kultúra reformjának. A kutatások egyre nagyobb hányada fordult a kora újkori egyházi és állami irányítás és a népi kultúra kapcsolatának vizsgálata, a társadalmi fegyelmelés új, intézményesített formái, az egyházfegyelmelés megerősítése, a konfesszionális identitás kérdésköre, a vallásos konformitás követelményének új jelenségei felé. Az egyházi reformokat, a mindennapi életet befolyásoló erkölcsi normákat, az egyéni és közösségi viselkedésmintákat szabályozó törekvéseket egy átfogóbb társadalmi és kulturális változási folyamat, a társadalmi kontroll kiépítését célzó szélesebb program részeként, akkulturalizációként, a népi kultúra reformjaként, civilizációs folyamatként, társadalmi fegyelmelés-

² A Küküllői Református Egyházmegye iratanyaga a maga nemében páratlan forrásanyag. Az egyházmegye küküllővári, majd dicsőszentmártoni irattára szinte teljes épségben őrizte meg a 17. század közepétől fogva folyamatosan, napjainkig vezetett, több ezer oldalnyi egyházmegyei, esperesi szentszéki és vizitációs jegyzőkönyveket, illetve összeírásokat, protokollumokat. Az egyházmegye iratanyagának feltárását és feldolgozását KÜLLÖS Imola az ELTE BTK Folklore Tanszékének docense és MOLNÁR Ambrus néhai református esperes kezdte meg 1992-ben. Jelen dolgozat a forráspont elemzésén alapuló készülő doktori disszertáció előtanulmánya. A fennmaradt jegyzőkönyvek java részét az Országos Széchényi Könyvtár Mikrofilmosztályának segítségével filmen is rögzítették, és így magyarországi kutatók számára is könnyen hozzáférhetővé tették. Időközben a jegyzőkönyvek bekerültek az Erdélyi Református Egyházkerület gyűjtőlevéltárába, Kolozsvárra.

³ BURKE 1991. A H. SCHILLING által bevezetett konfesszionális kutatás eredményeinek áttekintéséhez lásd HSIA 1992. Az elemzési keretek kritikáját adja SCRIBNER 1997. 75–93.

ként, vagy éppen az abszolutista állam és az egyházak együttműködésének szemszögéből konfesszionalizációs folyamatként³ leírt nyugat-európai változásfolyamat részeként értelmezték. A konfesszionalizációs folyamat vizsgálata, a felekezetek kiformalódásának új megközelítésben való tanulmányozása új történeti források: vizitációs jegyzőkönyvek és egyházi bírósági iratok bőséges tárházának felfedezéséhez vezetett. Az új források elemzése, a vallási és társadalmi fegyelmelés központi megerősítésének vizsgálata azt mutatta, hogy bár a különböző, egymással versengő keresztény egyházak az egyházi irányításnak hasonló intézményeit, struktúráját építették ki, az egyes felekezetek között mégis számottevő különbségek is mutatkoztak. Hsia véleménye szerint míg a katolikus területeken inkább a vallásos élet konformitásának kialakítására tevődött a hangsúly, a protestáns, elsősorban kálvinista egyházak egy új erkölcsi normarendszer kialakítására, a szexuális élet szabályozására, illetve a házasság intézményének megerősítésére fókuszáltak.⁴

A reformáció a házasság intézményének megítélésben gyökeres változásokat hozott. Az egyháznak a kortársak által érzékelt morális és intézményes válsága szoros összefüggésben állt a kora újkori Nyugat-Európa társadalmi, gazdasági, politikai szerkezetében meginduló alapvető változásokkal, amelyeket válságjelenségek sorozata kísért a mindennapi élet megannyi területén. A 15–16. század fordulójának reformokra váró, erkölcsi megújulást sürgető közvéleménye a humanista értelmiségtől a reformátorokig az egyik legégetőbb kérdést a házasság intézményének morális válságában, stabilitásának megrendülésében látta. Luther egyenesen azt állította, hogy a házasság intézményének legalább akkora szüksége van a reformra, mint magának az egyháznak.⁵

A reformációnak tulajdonított szemléletváltás a házasság megítélésében részben teológiai gyökerű volt, a reformáció ugyanis szakított azzal az egyházi tradícióval, amely a szüzességet és a cölibátust a házasságnál erkölcsileg magasabb rendűnek tartva, azt a keresztény életforma ideáljának tekintette, s a házasságon belül is kizárólag az aszketikus szexualitást tartotta elfogadhatónak. A reformátorok ezzel szemben a házasság intézményének isteni rendelésére helyezték a hangsúlyt, a házasságot a társadalmi együttélés legjelentősebb intézményének tekintették, amelynek stabilizáló ereje, tanításuk szerint, mind az egyént, mind a társadalom egészét alapjaiban érinti. A reformatori felfogás a házasságot és a családi életet új erkölcsi tartalommal töltötte meg.⁶

⁴ HSIA 1997. 7, 129. A reformáció társadalomformáló szerepének kutatástörténeti áttekintését adja M. HOLT 2003.

⁵ A kérdéskört részletesen tárgyalja St. OZMENT idézett munkájában. Ő a házasság intézménye társadalmi válságának egyik fontos jelzőjeként említi például, hogy egyes számítások szerint a korszakban a német területeken a nők mintegy 40%-a hajdonként vagy özvegyként házasságon kívül élt. OZMENT 1983. 1–25.

⁶ OZMENT 1983. 23., a katolikus felfogásban bekövetkezett változásokhoz, a házasság súlyának a Tridentinum hatására történt megerősödéséhez lásd BARTH Dániel munkáját. BARTH 2005. 42–45.

A reformáció a házasság és a családi élet fenyegetettségének egyik jelentős okát a középkori egyházjogban és joggyakorlatban látta, amely számtalan visszaélésre adott okot, rendezetlen, visszas helyzetekhez vezetett. A reformtörekvések a kánonjog, a házassági törvénykezés leegyszerűsítését, átláthatóvá tételét, ugyanakkor betartatásának megerősítését sürgették. A kánonjog a házassági tiltások, különböző vérségi, spirituális és családi kapcsolatok átláthatatlan jogi akadályait állította a házasságkötés elé, s így az egyházi jogrend megreformálása egy átláthatóbb és egyszerűbb tilalomrendszer igényét vetette fel. A másik terület, amelyben a protestáns házasságfelfogás merőben újat hozott, a házasság szentségi jellegének elutasítása volt. Ugyan a házasságot a reformatori tanítás is isteni rendelkezésnek tartotta, és a teológiai újítások, valamint az egyházjogi reformok a házasság intézményének megerősítését szolgálták, a protestáns értelmezés a bibliai tanításokhoz való visszatérésre hivatkozva tagadta a házasság szentségi jellegét és felbonthatatlanságát. A késő középkori egyházi jog szerint egy érvényesen megkötött házasság megmásíthatatlanul állandó volt, és csak az egyik fél halálával szűnt meg, a házasság felbontására és új házasság megkötésére a házastárs életében nem volt lehetőség. A kánonjog bizonyos esetekben ugyan lehetővé tette a legális szeparációt, így például házasságtörés esetén, ez azonban csupán a pár különélését, ágytól, asztaltól való elválását jelentette, újraházasodásra nem volt lehetőség.⁷ Az új felfogás maga után vonta, hogy bizonyos indokokkal fel lehetett, illetve fel kellett bontani a házasságot, és a válóper új házasságkötésre is szabadságot adott. A modern értelemben vett válást, azaz a házasság felbontását és új házasság kötését a protestáns reformáció tette először lehetővé. Igaz, az egyes reformátorok tanítása és a helyi társadalomszerkezet, az, hogy a közösségek normarendszere mennyire igazodott a házasság új teológiai felfogásához és jogi szabályozásához, vidékenként meg lehetően eltérő gyakorlatot eredményezett.

A reformáció, a házasság szentségi jellegének elutasítása másfelől lehetővé tette, hogy a házassági kérdések szabályozása a világi hatóságok égisze alá kerüljön. A régi egyházi törvényszékek megszüntetése, új házassági bíróságok felállítása szorosan összefonódott a reformáció egyik központi problémakörével, az egyházi és a világi hatalom viszonyát feszegető kérdésekkel, annak a kérdésével, hogy a társadalmi magatartásformák kontrollálása, a közösségek tagjainak fegyelmezése, a morális szabályok kialakítása mely szféra territóriumához tartozik. A reformáció során az egyházi és a világi kormányzat szétvá-

⁷ A jogi teóriákat a társadalmi valóság nem mindig erősítette, a középkori bíróságok bizonyos alkalmakkor teljesen ignorálták a kánonjogot, illetve számos olyan akadály létezett, amellyel érvényteleníteni, annulálni lehetett egy akár több éve működő, elhalt házasságot is, amit gyakorlatilag egyenértékűnek tekintettek az újraházasodás lehetőségével. A korabeli művelt közvéleményt megbotránkoztató, nagy port felvert ügyek vagy egy-egy kisebb közösséget megrendítő botrányos esetek azonban valószínűleg kivételesek maradtak. Általában a házasságok végleges felbontására nem volt lehetőség. OZMENT 1983. 25–50, KINGDON 1995. 1–15.

lasztásának, az erkölcsi élet kontrollálásának és ennek részeként a házassági ügyek kezelésének eltérő modelljei alakultak ki.

A lutheri felfogás szerint a világi hatalom azért kapta isteni elhívását, hogy őrködjön a törvényes rend felett, s ebből az alapelvől kiindulva Luther támogatja, hogy az igazságszolgáltatás tisztán világi bíróságok kezébe kerüljön. A házasságot is olyan isteni rendelkezésnek tekintette, amelyet Isten a világi kormányzat felelőssége alá vont, s így Luther a házassági bíráskodást a világi bíróságokra bízta.⁸ A svájci reformáció Zwingli-féle ágához csatlakozó városokban a világi magisztrátusoknak, városi tanácsoknak alárendelt egyházi fegyelmezés modellje vált meghatározóvá, s új, lényegében szintén a világi hatalom által kontrollált vegyes, lelkészeket és világiakat egyaránt magában foglaló házassági bíróságok jöttek létre.⁹

Az egyházkormányzat és a vele szorosan összefüggő egyházfegyelme teológiailag a legrendszeresebben a Kálvin-féle egyházalkotmányban került kidolgozásra. Míg Luther az egyházszervezetet teológiai előírásokat nem igénylő történelmi esetlegességnek tekintette, addig Kálvin úgy tartotta, hogy az egyházkormányzatot a világi befolyás elkerülése érdekében a Szentírásban pontosan megszabott minta szerint kell kialakítani.¹⁰ A genfi egyház számára kidolgozott egyházi alkotmányban, az 1541-ben készült Egyházi Rendtartásban (Ecclesiastical Ordinances) lefektetett legsajátságosabb egyházkormányzati intézmény a Konzisztórium volt, amely 12 presbiterrel, azaz laikussal alakult meg, akiket a magisztrátusok évente választottak. Tagja volt a testületnek a Lelkipásztori Társaság minden tagja is. A kezdetben hetente ülésező testület feladata volt az egyházfegyelme megőrzése, a vallásos konformitás betartatása, a közerkölcsök felügyelete, a genfiiek viselkedésének kontrollálása. Eleinte a konzisztórium legfontosabb eseteit a részben lelkipásztori, részben jogi kérdésnek tekintett házassági ügyek megtárgyalása jelentette. Kálvin a genfi egyházi alkotmányban szigorúan elkülönítette az egyházi és a világi hatalom szféráját, amelyek ideális esetben egymást kiegészítve működnek. Kálvin teóriája szerint az egyház lelki hatalommal van felruházva, jogkörébe tartozik az erkölcsi törvények megszabása, az egyházfegyelme betartatása, az erkölcsi ügyek felügyelete, ugyan-

⁸ A Luthert követő teológusok többsége azonban igyekezett kevésbé radikális megoldáshoz folyamodni, s a házassági pereket egyházi kézben tartani. Bár kísérletük sikertelen maradt, a lutheránus területek legáltalánosabb kompromisszumos megoldásává a világi bíróság lelkipásztori tanácsadókkal való együttműködése vált. OZMENT 1983. 30–42.

⁹ Így például Zürichben a Zwinglit követő Bullinger idején az egyházi kiközösítés is a világi magisztrátus jogkörébe került (BIRNBAUM 1959. 32–37), s Bazelben is csupán szigorú megszorításokkal dönthetett az egyházi törvényszék kiközösítési ügyekben. OZMENT 1983. 89. A városi reformációban az egyházkormányzat és a városvezetés viszonyának alakulásához lásd még McGRATH 1996. 124–127.

¹⁰ A kálvini egyházalkotmányhoz lásd McGRATH 1996. 120–127; CHADWICK 1998. 78–86.

akkor nem avatkozik a polgári hatalom jogkörébe tartozó dolgokba, amelynek feladata az egyházi előjáróság által átadott bűnös büntetésének kiszabása. A gyakorlatban azonban a városi tanács igyekezett tompítani az egyházi hatalmat. Így például igyekeztek szűkíteni az egyház kiközösítési jogát. A házassági bíráskodás tekintetében pedig az Egyházi Rendtartás a városi tanáccsal folytatott sorozatos viták kompromisszumaként akként rendelkezett, hogy a végső döntés kikerült a Konzisztórium kezéből, és a házassági kérdésekben a végső döntés így itt is a világi kormányzat égisze alá került.¹¹

A magyar reformációban az intézményesülő református egyház kormányzati berendezkedését tekintve egy, a lutheri és a kálvini egyházalkotmány elemeit elegyítő vegyes típus alakult ki. Az egyházközségek közvetlen kormányzata a lelkipásztorok kezében összpontosult, elsősorban az ő feladatuk volt az egyházi rendtartás betartatása és a fegyelmezés. A nagyobb területi egységek élére seniorokat (espereseket) és superintendenseket (püspököket) választottak. Mellettük működött a kizárólag lelkipásztorokból álló testület, a zsinat.¹² A 16–17. században az egyházfegyelem ellenőrzésének, az egyházi bíráskodásnak két leglényegesebb fóruma az évenkénti esperesi egyházlátogatás, vizitáció és az egyházmegyei zsinat bírósági testülete volt. A vizitáción kellett számot adni a gyülekezet vagyonáról, az egyházi előjárók díjazásáról, illetve ez volt az az alkalom, amikor ellenőrizték a lelkipásztornak, a tanítónak és családtagjaiknak magaviseletét, illetve megbüntették az egyházfegyelem ellen vétőket. A felmerülő súlyosabb fegyelmi ügyeket, peres ügyeket, amelyekben a vizitáció helyben nem tudott ítélezni, illetve a rendezetlen házassági, eljegyzési és válási ügyeket az egyházmegyei bírósági testülete, az esperesi szentszék elé terjesztették.

A magyar reformációban a házasság megkötése körüli teendők és a házassági bíráskodás a nyugati reformáció egyházaiban kialakult gyakorlattal ellentétben egyházi jog maradt. Egyházi döntési körbe tartozott a jegyesség, illetve a házasság felbontásának kérdése, illetve a spirituális büntetés kiszabása, ugyanakkor a világi büntetésről és a felmerült vagyoni kérdésekről a világi fórumoknak kellett döntést hozniuk az országgyűlésen elfogadott törvények, illetve a megyei statutumok rendelkezései szerint. A házasság megkötésének és felbontásának szabályozására korszakunkban is számtalan egyházi és állami törvény, vármegyei rendelkezés, nemritkán egymásnak ellentmondó artikulusz született.

Miután a református egyházszervezet kialakulása és rögzülése idején, a 16–17. század folyamán az egyes szuperintendenciák (püspökségek) egymástól függetlenül szerveződtek, az egyházi hatóságok csak saját területükre adhattak

¹¹ KINGDON 1995. 7–29.

¹² RÉVÉSZ 1925. 14.

ki érvényes törvényeket, az egyes egyházkerületekben, sőt még az egyházmegyéik között is részleteiben különböző szabályozások éltek egymás mellett a házassági jog tekintetében is. A 16. században „majdnem annyi protestáns házassági jog volt, mint amennyi egyházi hatóság” – jellemezte a protestáns házassági jog sokszínűségét a 19. század kiváló egyháztörténésze, POKOLY József. S csak a 17. században vált szilárdabbá, s kezdett egységesülni a házassági gyakorlat.¹³

Magyar nyelvterületen az első ismert házassági jogszabályokat a reformáció századának közepe táján hozták meg a protestáns zsinatok.¹⁴ Erdélyben a 17. század közepéig az 1567-ben tartott debreceni zsinat határozatai (Articuli Maiores), a Méliusz Juhász Péter által összeállított hitvallás, és Tasnádi Ruber Mihály püspök 1606-ban elfogadott kánonjai, az ún. Ruberianus kánonok, illetve az 1619-es gyulafehérvári országgyűlésen elfogadott Bethlen Gábor-féle artikulások voltak az irányadók. 1649-ben vált törvényt a Geleji Katona István gyulafehérvári szuperintendensről elnevezett kánonoskönyv, amelyben az 1646-os szatmárnémeti nemzeti zsinat nyomán, I. Rákóczi György felkérésére 100 artikulusban foglalta össze a püspök az erdélyi református egyház alapvető törvényeit. A Geleji kánonok Erdélyben egészen a 19. század végéig egyházi törvénykönyvként szolgáltak.¹⁵ A kánonok azonban csak nagy vonalakban vázolták a házasságra vonatkozó hivatalos egyházi rendelkezéseket, azokat az egyes zsinatok szabályozásai s a helyi gyakorlat, a konkrét esetekből leszűrhető szokásjog egészítette ki.

Az alábbiakban a házassági bíráskodás valós gyakorlatát megörökítő, megtörtént eseteket rögzítő 1638 és 1700 között vezetett jegyzőkönyvek házassági ügyekkel kapcsolatos feljegyzéseiből, Matrimoniális Causaiból igyekszem áttekintetni a házasságmegkötés szokásrendszerének a peres ügyekből rekonstruálható elemeit, a jegyesség megkötésének és felbontásának jegyzőkönyvekben rögzített mozzanatait, valamint a házasság felbontásával kapcsolatos adatokat. A vizsgált időszakban 203 peres eljárásról maradt fenn bejegyzés. Ezek két nagyobb csoportra bonthatóak. Kisebbségben, 36 alkalommal a jegyességüket felmondani szándékozók járultak az egyházi törvényszék elé, 167 olyan eset maradt fenn az adott időszakból, amikor egyetlen házassági ügygel foglalkozott a szentszék.

¹³ POKOLY 1894. 24, 100.

¹⁴ Az 1554-es óvári zsinat tömör határozatait követően az első részletesebb szabályozást az 1555-ös második erdődi zsinat hozta. Kiss Áron, 1881. 39.

¹⁵ Az erdélyi református egyházi törvényhozás alakulására POKOLY fent idézett összefoglaló tanulmánya mellett lásd BOD Péter forrásgyűjteményét, illetve ILLYÉS Géza (1932) és KOLUMBÁN Vilmos (2002) munkáit.

ADATOK A KÉZFOGÓRÓL

Az eljegyzés a középkor és a kora újkor folyamán a házasságkötés döntő jogi jelentőségű mozzanata volt. A római jogból a középkori egyházjogba átkerült intézményt olyan kölcsönös szerződésnek tekintették, amely a felek házassági szándékának kinyilvánítására, a házassági ígéretnek jegyajándékok cseréje, illetve kézfogás által való megpecsételése irányult. Legfontosabb elemének a beleegyezést szimbolizáló kézfogást tekintették, korabeli elnevezése, a kézfogó is erre utal.¹⁶ A középkori egyház felfogása szerint az eljegyzés a leendő jegyesek szabad megegyezésének, consensusának kinyilvánítása volt, s ezért az eljegyzés a házasságkötést is helyettesíthette, külön, ünnepélyes házasságkötés nélkül is érvényes házasságot eredményezett. Éppen ezért a házasságkötés formáit sokáig nem is szabályozta az egyház, lényegileg csak a consensusra, valamint a házassági akadályok kiküszöbölésére fordított figyelmet, s csak az 1215-ös lateráni zsinaton rendelte el a házasságkötésnek a hirdetését. A nyilvánosan és az egyház közreműködésével, lelkész előtt megkötött házasságot pedig a tridenti zsinat házassági dekrétuma tette kötelezővé. Magyarországon először – jóval a hasonló nyugat-európai rendeletek előtt – Kálmán király nevezetes törvényei írták elő a nyilvános és egyház előtti házasságkötést. Az egyházi házasságkötés gyakorlata azonban Magyarországon is csak a kora újkor folyamán vált általánossá.¹⁷

Az eljegyzés (sponsualia de futuro) és a házasságkötés (sponsualia de praesenti) körüli terminológiai ingatlanság, a két intézmény elhatárolásának bizonytalansága, az egységes kánonjogi felfogás hiánya a középkor folyamán rendkívül nehezen átlátható házasságjogot eredményezett.¹⁸ A hazai (elsősorban a köznemesség körében gyakorolt) szokásjogot összegző Werbőczy István törvénykönyvében kétféle, a kánonjoggal egyaránt összhangban álló házasságkötési formáról tett említést. Az általánosan elterjedt gyakorlat szerint a házasság a feleknek a jelenre vonatkozó kölcsönös, ünnepélyes beleegyezése (consensus per verba praesenti) által jön létre. A Tripartitum azonban emellett elismerte a házasság létrejöttének egy másik formáját is: Abban az esetben, ha a felek már előzőleg jegyet váltottak (consensus per verba futuro), majd az elhálás is megtörtént, Werbőczy a korabeli – a kánonjoggal is egyező – szokásjog alapján vélelmezte a consensus de praesenti-t, annak hallgatólagos megnyilvánulását látta benne, amely által létrejött a házasság.

A hazai protestáns házassági jog alakulásában a kánonjog, a magyar szokásjog, valamint a német és svájci reformátorok egyaránt éreztették hatásukat, s

¹⁶ A latin sponsualia kifejezést Pápai Páriz Ferenc is „kézfogónak” fordítja, s az eljegyzés szót nem is használta. ROSZNER 1875.

¹⁷ Kálmán király sokat idézett törvénye (II. Cap. 15) az egyház színe előtt történő házasságkötést kötelezővé tette. CJH 1899. 126–127. lásd még legújabbban BARTH 2005. 45.

¹⁸ A házasság egyházjogi szabályozásához lásd ROSZNER Ervin, újabban ERDŐ Péter munkáit. ROSZNER 1887; ERDŐ 2001.

ezek tetten érhetőek az eljegyzés és házasságkötés megkülönböztetésének, valamint a lelkeszi jelenlét kérdésében formálódó protestáns felfogás alakulásában is. A reformáció Luther nyomán elvetette a sponsualia de praesenti és a sponsualia de futuro megkülönböztetését, s ennél fogva a lutheri felfogás szerint a consensus sponsualitus egyúttal consensus nuptialis is volt.¹⁹ Ez a lutheri értelmezés fedezhető fel az 1562-es debrecen-egervölgyi hitvallásban. A német reformátorok felfogásával egyezően Méliusz Juhász Péter püspök úgy fogalmazott, hogy „a hol pedig a beegyezés minden részről megvan a jegyesek egybekezelésére és biztos remény van a testi összeköttetésről, biztos a házasság a völegény és menyasszony között, de a hol az egyik fél céltalanul kalandoz és nem akarja megerősíteni a beegyezést testi kötelékkel, az olyanok közt felbomlik az egység...” Az egyházi jelenléttel kapcsolatban pedig úgy nyilatkozott, hogy „nem kötjük egyedül a papokhoz az egybekötést, mint a pápisták, hanem ha közegyetértésből választatnak ki tisztességes és becsületes emberek, a kik a házassági ügyeket értik: azok is helyesen köthetik össze az Isten írott törvénye szerint a házasságot”.²⁰ A Debreceni Hitvallásban lefektetett elvek ellenére a Luther és Melancthon felfogását közvetítő nézetek nem honosodtak meg a magyar reformációban. Az eljegyzési megegyezést nem tekintették valóságos házasságkötésnek, csupán házassági ígéretnek, s a házasság megkötésének világiakra való bízása sem vált bevett gyakorlattá. Már az első fennmaradt eljegyzések, az 1554-es Óváron tartott zsinat határozata is házassági eskükről tesz említést, „azoknak, a kik házasságot kötnek, meg kell esküdniök, hogy szilárdabb legyen egybekötésük”, s az 1555-ös második erdődi zsinat is külön rendelkezett az eljegyzésről, előírva a jegyesek templomi hirdetését, a kézfogásnak tekintélyes polgárok általi jóváhagyását és a gyülekezeti előtt illően, nem titkon történő esketését.²¹ A Debreceni Hitvallás megfogalmazása után öt esztendővel, 1567-ben összeülő, szintén Méliusz által vezetett debreceni zsinat pedig szintén úgy fogalmazott, hogy bár a „hit és eskü nem tartoznak a házasság lényeges okához” „mindazonáltal az utolsó idők szüksége kényszerít, hogy papok kössék azokat (a házastársakat – K. R.) egybe az oktatás végett, és hogy az atyafiság s a sógorságnak fokaik megtudassanak.”²²

Az Erdélyben irányt adó GELEJI Katona István püspök kánonjaiban a házasságok összeadását, egybekötését már egyértelműen egyházi ügynek tekintette.

¹⁹ OZMENT 1983. 25–50.

²⁰ KISS Áron (1881. 169). Méliuszhoz hasonlóan az eljegyzésről mint valóságos házasságkötésről írt Pathai István dunántúli superintendens egy Kanizsai Pálfi Jánoshoz intézett 1614-es levelében, és ezt a felfogást rögzítette Sylvanus (Szilágyi) Márton „Triga divortialis” című, 1690-ben kiadott és a Tiszántúlon irányadónak nyilvánított munkájában. Sylvanusnak a jegyességről vallott felfogása azonban annyira elütött a tiszántúli bevett gyakorlattól, hogy az új házassági szabályoknak nem is sikerült érvényt szerezni. POKOLY 1894. 307, 312.

²¹ KISS Áron 1881. 7, 36.

²² KISS Áron 1881. 270, 576.

A Geleji kánonok felfogása szerint az eljegyzés házassági ígéret, amely bár szigorú kötelek a jegyesek között, és házasságra kötelez, ugyanakkor felbontható, de úgy, hogy az azt elegendő ok nélkül felbontó fél a másik házasságáig nem köthet házasságot, korabeli kifejezéssel élve „vinculumba, ligába vettetik”. „Még a jegyeseknek elbocsátása is, ha már a kéz fogás rendesen megtörtént, csekély oknál fogva meg nem engedtetik; és bár senki valakivel való egybekeletésre hajlama ellen nem is kényszeríthető: ha mégis valaki igaz és elegendő okát nem adja attól való elfordulásának, kinek már a vele kötendő házasságra jegyet adott, ha nem is továbbra, de legalább addig el kell őt tiltani a házasságra lépéstől, míg a megvetett vőlegény, vagy ara mással egybe nem kél.”²³

A korszakból a házasságkötés és benne a kézfogó – elsősorban főúri – szokásrendjéről a legrészletesebb leírást APOR Péternél találjuk. APOR leírása szerint a házasságkötés két nagy részre különült el. A leányezés után került sor a kézfogóra, a jegyváltásra, valamint a hűlésre, a tulajdonképpeni esküvőre, amikor is a lelkipásztor megeskette a házassulókat. Eszerint a kézfogóra és a lelkész jelenlétében megtartott esküvőre egyszerre került sor. Időben ettől elkülönült a lakodalom s a leány hazaadása, amit már nem kísért egyházi szertartás. A kézfogó-escüvő és a lakodalom közötti időszak volt a mátkaság ideje.²⁴

A kézfogó és a lakodalom együttes megülésére az ország több pontjáról is maradtak fenn feljegyzések. A szokások azonban nem voltak egyöntetűek. A híres pápai lelkipásztor, Kanizsai Pálffy János naplójának egyik bejegyzése olyan párról tesz említést, aki szeptemberben tartotta esküvős eljegyzését és decemberben az egyházi szertartás nélküli lakodalmát. Miskolczi Csulyak István zempléni esperes vizitációs jegyzőkönyvében olvasható rendelkezés a kétféle szokásrend egymás melletti, egyidejű meglétére mutat: „nem ebéd után, hanem reggel esküdjének meg, még penig nem a templomban, a kik kézfogáskor meg nem esküsznek”,²⁵ csakúgy mint a korabeli zsinati határozatok, egyházi kánonok. Az 1643-as marosvásárhelyi zsinat határozata, amely szerint a vidékről házassulók esetében, ha a menyegzői lakodalomra rendelt napon a könyörgések idejére nem érkezik meg a násznép, akkor nem tartoznak mindenkor a templomba menni, hanem a lakodalmas háznál lehessen a kopuláció, a különálló, lakodalommal egy időben tartott esküvőre mutat.²⁶ Csakúgy, mint az 1640-ben

²³ GELEJI 1875. 39.

²⁴ APOR 1978.

²⁵ „filia virginem Viduae Nob(ilis) Malthae Botló de Királyfia Ursulam ven(erabilis) virisd(omino) Petro Cuene, et d(omino) Stephan Bölczkei illo ErsecUjvarien hoc vero Comar Ecclesiar(um) Ministris pronobibus (sic) existentib(us) mihi in vitae meae sociam et conjugem desponsari 1611. IX. 21. celebrari nuptias cum ipsa Comarini 1611. XII. 12.” Királyfiai Botló Máté özvegyének leányát, Orsolyát Czene Péter érsekújvári és Bölczkei István komáromi prédikátorok előtt mint násznagyok előtt 1611. IX. 21-én élettársul és feleségül veszi és decemberben ülte meg a lakodalmát. KISFALUDY 1880. 191–194; ZOVÁNYI 1906. 64. Mindkét forrást idézi WIECHART 1911.

²⁶ 1643. marosvásárhelyi zsinat ILLYÉS 69.

tartott gyulafehérvári zsinat rendelkezése, amelyből azonban arra is következtethetünk, hogy az esküvő és a lakodalom kezdete nem egy napra esett: „Idő előtt ne eskessenek, hanem megértekezzenek, mikor akarnak lakodalmat tenni, és ha azon héten lenne, copulálják, ha pedig halasztani akarják, ne mert sok ilyen dolgok jönnek ki belőle, avagy hogy tilalmas időbe tészik osztán a menyegzőt, avagy pedig hogy az idő alatt egybeférkezzenek.”²⁷ A Geleji kánonok határozata pedig az esküvős kézfogó és az azt később követő egybekelés gyakorlatának meglétét jelzi. Eszerint „Az új házasok összeadását... kézfogás melletti esküvel kell végrehajtani és nagy gonddal kerülni kell, hogy az egybekelés előtt ne sok idővel történjen az esketés.”²⁸ A szokás szélesebb körű meglétére utal egy 1700-ból származó háromszéki rendtartás is, mely szerint az elváló mátkások „ha hit volt köztök”, társadalmi csoportonként különböző összegű, de kétszeres díjat voltak kötelesek fizetni.²⁹

Az eljegyzés és az esküvés együttes megülésének szokására a küüllői bejegyzések is szolgálnak példával. Az egyik bejegyzés a kézfogóval egyszerre tartott „hűlést”, esküvést nemesi szokásnak aposztrofálta „köteleztem volt magamat ő kegyelmével jövődöbeli házasságra a nemesi szokas szerint hűttel is confirmalvan.” Egy fiatal lelkész azért panaszkodott egykori jegyesére, mert: „...emberseges emberek által magamnak jövődöbeli Hazastarsnak lenni megh kertem vala... Hozzam igerkezett, nékem is adták... Gyűrűvel és egyéb tiszteséges ajándékimal el jedzettem, kezeknek egymáshoz való adásával... Czak hamar, az utan bizonyos napot terminaltunk egy mas akarattjabol, mellyen matkamot hazza vinnem, ehez kepest szegeny legeny voltom szerint, vendegimet el hittam, marhatis nyuzattam vala, a mikor nagy veletlen jegyemet, ajandekimat vissza küldi.”³⁰ Egy másik legény azért kérte jegyességének felbontását, mert „jövődöbeli házasságra eljegyeztem volt, de mikor haza kérti küldöttem volna a kaput bezárolta a kérők előtt”.³¹ Ezekből a bejegyzésekből ugyan nem vonhatunk le egyértelmű következtetést, de mutatják, hogy a házasságkötés szokásrendjének két meghatározó eleme a kézfogás, illetve a menyasszony kiadása és a lakodalom volt. A küüllői esetek túlnyomó része mindemellett azonban azt valószínűsíti, hogy a házasságkötés szokásrendszerének elterjedtebb gyakorlata szerint a kézfogót és az esküvőt külön alkalommal tartották meg.

A legfontosabb eljegyzési alakiságnak a kézfogót tekintették, amely rendszerint a leendő jegyespár személyes jelenlétét is megkövetelte. Amint ezt TÁRKÁNY SZÜCS is aláhúzta, főként a 18–20. századi forrásokra alapuló munkájában „a gyakorlatban (...) nem tartották lehetségesnek, hogy ezen má-

²⁷ BOD 1999. 48.

²⁸ Geleji kánonok 1875. 65 cikk.

²⁹ A háromszéki rendtartást közli SZÖCSNÉ GAZDA ENIKŐ (2001. 30).

³⁰ PD 184. 1671.

³¹ PD 145. 1686; PS 19–21. 1643; PS 126–127. 1666.

sok által képviseltesék magukat, holott ez egyházzal elfogadott lett volna.³² A korábbi, 17. századi küküllői jegyzőkönyvek azonban azt mutatják, hogy ez a gyakorlat sem követte mindig a normát. Egy, a jegyességét felbontani szándékozó leányt egykori jegyese azzal idézett az esperesi szék elé, hogy „emberséges emberek által megtaláltam volt jövődöbeli házasságra melyre igerte is volt magat emberséges emberek által mind val (sic!) vivessel mind ajandekkel és kézfogással, most nem akar hozzám jönni. Diomot koltsegemet kivanom rajta.” A leány erre többek között azzal indokolta, hogy fel akarja bontani jegyességét: „erővel, atyjamfiai kenszerítő tselekedetéből tselekedtem, sem kézfogás idején nem voltam jelen, sem magat nem láttam, nem szeretem.” A végzés szerint a lány „igaz okát nem adta,” a jegyesség felbontásának.³³

A kézfogó mellett az eljegyzés másik fontos és általános, a jegyesség megerősítéséhez tartozó bevett szokása volt a jegyváltás. Erre nézve hasonlóképpen kevés és szórványos fogódzót találhatunk. Egy férfi, aki a régi jegyességét szeretne volna felbontani, hogy egy másik lányt jegyeztesse el, három olyan indokot sorolt elő, amelyek mind azt szolgálták igazolni, hogy az eljegyzés nem a bevett egyházi törvények szerint ment végbe, s ezért felbontása nem is vonhat egyházi büntetést maga után. Az első indok szerint úgy adta be kezét a férfinak, ha a leány atyjafiai is beleegyeznek a házasságba, de ők azt ellenezték, a második indok szerint „Mert hozzám való illetlenségem az kezbeadás után hallottam az leánynak” s végül, „mert en annak sem jegyruhát, sem egyéb matkasagához néző eszközt nem adtam.” Az esperesi végzés szerint: „az mely okokat előszámlála, mind az kezbeadás előtt kellett volna lenniük, az egy jegyruhának adásán kívül, mégis ítélte, hogy szabad legyen az mostani mátkájával megesküttetni”. Az esperesi ítélet azt sugallja, hogy a jegyajándék elmaradása, bár ellenkezett a mátkásítás bevett rendjével, nem volt kizáró oka a jegyesség érvényességének. Más példa is azt erősíti, hogy a jegyajándék nem volt a jegyesség nélkülözhetetlen feltétele: „egy leant jegyeztem volt el házassagnak ígeretében, akivel akkor mindjárt egyben való köteleztetéseim jel által nem lehetett mivel kötelezte volt magat kezbe adással mas szemelhez is.” A küküllői példák egybeesnek a 18. századi Kecskemétri írtakkal: „jegyajándék nélkül lehetett házasságkötés, de kézadás, illetőleg kézfogás nélkül nem.”³⁴

³² TÁRKÁNY SZÜCS 1981. 322.

³³ PS 1666.

³⁴ SZABÓ KÁLMÁN 1956. 79. Arról csupán szórványos bejegyzések szólnak, hogy mit is adtak jegyajándék gyanánt a felek egymásnak. A nemesek körében ismeretes volt a jegygyűrű: (ami pedig) „a matkazast illeti... emberséges emberek által vittem vege leannal mellet magad is jóvalottal mikor neki adot gyűrűmet magad tetted Ládájába.” Egy nemes asszony midőn felbontani akarta jegyességét – vallomása szerint –: „A jegy ruhát vissza külttem ő kegyelmének két izben is de ő kegyelme vissza nem vötte. Azt kész vagyok ő kegyelmének vissza adni s őkegyelmétől is az ingemet vissza kívánom.” PS 140–141. 1667.

Amint arra már a fent idézett példák is utaltak, a házasságszerzők jelentős szerepet játszottak a házasság előkészítésében. Egy kutyafalvai férfi panaszolta az esperes előtt, hogy „az elmúlt időkben házastárs nélkül szűkölködvén Radnóton egy leánynak feleség felöl való elvételére adtam volt be egy bizonyos embereknek kezemet. De a leánynak hozzám való alkalmatlanságát halván... az kezbeadásomat behagyni és az leányt el nem venni. Mostan peniglen más hozzám illendő szemelt... eljegyezven vele kezét is fogva el venni házastársul akarom.”³⁵ A párválasztás előkészítésében, a jegyesek megvizsgálásában a házasságszerzők közreműködésére az egyház is több helyen igényt tartott. A hercegszöllősi kánonok külön is rendelkeztek, hogy „Az mennyegző szerzők is penig jól meglássák kiket szereznek öszve, és ha valami kétséges dolog volna benne, addig meg ne szörzék, még az Tanítónak hurré nem adgyák.” Továbbá hozzátették „Az asszony népnek is az mennyegző szörzést meg nem engedgyük.” Sárospatakon a bejegyzések tanúsága szerint a házasságot a gyülekezet által állított leánykérők készítették elő. „Protestál Suri uram, hogy ha hitese leány kérő nem hirdetteti meg az házasságot, meg nem esketteti, fel sem is hirdeti.” Hasonlóképpen külön tisztséget vezettek be a házasságra lépők vizsgálatára, igazolására a 18. századi kecskeméti adatok szerint is. A kézfogás előtt násznagyoknak kellett a magisztrátus felé jelezni, ha idegen személy házasságot kötött, nehogy illetéktelenül húzódjon meg a városban.³⁶

A 17. századi küküllői bejegyzések a fenti adatokkal szemben nem utalnak arra, hogy a jegyesség előkészítésében közreműködő, illetve a kézfogó megtartásánál jelenlévő „emberséges emberek” olyan specializált tisztségviselői lennének a gyülekezeteknek vagy a világi magisztrátusoknak, mint a két mezővárosi példában. A küküllői iratokban nem az egyház által állított és esküt tett, hivatalos leánynézőkről, násznagyokról, hanem többnyire az atyafiságból kikerült személyekről van szó. Az 1649-ben összeállított Geleji kánonok sem ismernek külön egyházi tisztséget a házasságkötések figyelemmel tartására. A kánon által szabályozott erdélyi gyakorlat szerint ez a lelkész és a világi magisztrátus kötelességei közé tartozott: „mielőtt az egyházi szolgálak a házasságot kötelesek szerint összeeskütnék, tartoznak azokat a főrendűek kivételével, a megelőző úrnapon reggeli szónoklat után az egész gyülekezet előtt kihirdetni... A jövevényeket és ismeretleneket pedig, másként semmi szín alatt össze ne eskessék, ha csak mind szabad állapotuk – mind jámborságuk –, és tisztességes voltukról bizonyítványt nem mutatnak.”³⁷ A küküllői „emberséges emberek”, azaz a kézfogón részt vevő tanúk nélkül nem volt érvényes az eljegyzés, hiszen ők biztosították a nyilvánosságot, azt, hogy a közösség előtt elismert és ezáltal kötelező erejű szertartás megtörtént. Ugyanakkor nem volt feladatuk a jegyes-

³⁵ PS 23. 1643.

³⁶ KISS ÁRON 1881. 684; SRKLt. Kgg. I. 1. 80. Idézi DIENES 1998. 99; NOVÁK 1983. 22.

³⁷ GELEJI LXV. kánon 1875. 33.

ségre lépők korábbi státuszának és a közösség által nem ismert, esetleges házassági akadályoknak a felkutatása, és nem voltak felelősségre vonhatók sem.

Az egyház számára az egyik legérzékenyebb kérdést a szülői beleegyezés jelentette, és ezzel szoros összefüggésben a reformáció során a kánonjogban kikristályosodott házassági törvények közül különösen a titkos házasságok szabályozása váltott ki heves indulatokat. A reformáció előtti keresztény tanítás ugyanis a házasságot olyan szentségnek tekintette, amelynek érvénye kizárólag attól függött, hogy azt a felek szabad házassági ígéret alapján kiszolgáltatták egymásnak, s a középkori gyakorlat szerint az egyház csupán kinyilvánította Isten akaratát a házasságkötés tényét követően. Ebből fakadt, hogy az egyház érvényesnek tekintette a nem a nyilvánosság előtt kötött, titkos, úgynevezett „klandesztin” házasságot is, különösen, ha azt elhálták. Bár az ilyen házasság nem volt teljesen törvényes, mivel hiányzott az egyházi szolemnizáció, a párt nem lehetett szétválasztani. Miután nem nyilvános keretek között kötött, s nem voltak jelen tanúk, annyiban volt valódi a házasság, amennyiben a két fél annak tartotta. A házassági bíróságok tele voltak vitatott eljegyzésekkel, titkos házassági ígérek feletti perekkel, kettős házasságokkal.³⁸ Az új házassági szabályozások a kánonjog háttérbe szorításával arra irányultak, hogy az érvényes házasságot nyilvános szertartáshoz, tanúk jelenlétéhez kössék, s meghosszabbítsák azt az életkort, amíg a szülők beleegyezését a házasságkötés feltételül szabták. A házasság biztonságosabb alapokra állításának célkitűzése ahhoz vezetett, hogy a késő középkori gyakorlathoz képest a reformációval jóval kötöttebbé, nehezebbé vált a házasságkötés. Hiszen míg a kánonjog mindenekfelett elismerte a kölcsönös házassági akarat kinyilvánításán alapuló házasság legitimitását, a protestáns házassági törvénykezés – bár nem tagadta, hogy a házasság a két fél szabad beleegyezésén nyugszik – nagyobb hangsúlyt helyezett arra, hogy a házassági döntés, az azt követő új háztartás alapítása nemcsak a párt érintette, hanem a már létező családot, atyafiságot és a tágabb közösség egészét is, és így a reformációt követő új házassági törvények erőteljesebben hangsúlyozták a rokonság véleményének figyelembevételét. A szülői beleegyezés szükségességével megnőtt a gyermekek feletti kontroll.³⁹

Az egyéni szabadságra építő keresztény alapelvek, valamint az ezzel gyakorlati feszültségbe kerülő közösségi érdekek és igények kényes egyensúlyának

³⁸ A késő középkori troyes-i püspöki bíróságon például a házassági pereknek tizenöt különböző kategóriája létezett, több mint a fele informális eljegyzésekből fakadó ügyekkel foglalkozott. OZMENT 1983. 6.

³⁹ A gyermek házasságkötése feletti szülői kontroll megnövekedésével együtt a protestáns családfelfogás új szerepekkal ruházta fel a családfőt is. A reformáció által körvonalazott felfogás a patriarchális, nukleáris családmodell megerősödéséhez vezetett, amely Nyugat-Európa számos területén szorosan összekapcsolódott a stabil háztartások megalapozására, biztos adófizetők és engedelmes alattvalók nevelésére törekvő, formálódó abszolutista állam érdekeivel. HSIA 1992. 145–147.

a fenntartása nehéz feladat elé állította az egyházat.⁴⁰ Ezt az egyházi norma és a társadalom értékrendje közötti érzékeny egyensúly-teremtési kísérletet tükrözik a Debreceni Hitvallás vonatkozó artikulusai is: „Nem hagyjuk helybe a felsőbbek, azaz a szülők összeegyezését és elkötelezését az alsóbbak vagy egybekelők beegyezése ellen. Mert a szülők gyermekeiket erőszakosan ki nem adhatják... Ellenkezőleg nem hagyjuk helybe két magán egybekelőnek titkos és rejtett beegyezését sem a szülék beegyezése nélkül... De midőn a szülék és felsőbbek igazságtalanul és törvénytelenül ellenkeznek az alsóbbak összeegyezésében: akkor a szerződők egyesége nem bontatik fel. De ha a szerződők, a szülők méltányos és igazságos tekintélye és beegyezése ellen egyeztek össze, egységök visszavetetik és feloldatik.” A meglehetősen hosszú és körülményes fogalmazás azt mutatja, hogy a keresztény tanítások és a társadalmi, közösségi igény konszenzusára, kiegyenlítésére törekvő egyházi álláspont gyakorlatilag a házasság feletti rokoni, társadalmi kontroll elfogadásához vezetett. A deklarált egyházi normák alkalmazkodtak a társadalmi rendhez, a közösségi elvárásokhoz. Ez egészen egyértelműen kitetszik a nőablókról szóló artikulusból is: „a fiakat és leányokat nem lehet megesketni a szülék beegyezése nélkül; ha pedig megesketik, házasságok érvénytelen lesz. Feljebb néhány zsinatok az ellenkezőt tanítják, de a józanabb végzések a szentírásból erősítik meg ez ítéletet.”⁴¹

A Geleji kánonok nem írták elő a szülők beleegyezését. A küüllői példák áttanulmányozása során az eljegyzés felbontását kérő felek érvei között egyaránt olvashatók a konszenzus hiányára, a szülői, rokoni kényszerre utaló érvek: „erővel, atyjamfiai kenszerítő tselekedetből tselekedtem, ...magat nem láttam, nem szeretem.” „Mert ígértem volt magamat csak szüleimtől való félelmemből, nem szabadon”, valamint a szülők, rokonok bele nem egyezésére vonatkozó kifogások. Egy leány eljegyzését azért bontotta fel a szentszék az anyja kérésére, mert elfogadta annak érveit, hogy az eljegyzésre titokban, szülői beleegyezés nélkül került sor. „Az én leányomat astute circumvenialván, házasság fejében gyűrűt adott... mikor hiremmel lett ellene mondtam s a gyűrűt vissza küldöttem.” Egy legény pedig azért kérte eljegyzése felbontását, mert vallomása szerint „úgy adtam kézbe, ha jóvalljak atyjamfiai, kik semmiképpen az dolgot nem akarták”. Bár az eljegyzéseket a kánonoknak megfelelően minden esetben felbontották, sohasem fogadta el az egyházi bíróság elegendő érvként a consensus hiányát, a kényszer említését, amint az az egyik döntés indoklásaként olvasható: „Ha nem akaratabul volna, nem kellett volna a kezét beadni.” Másfelől pedig annak ellenére, hogy az érvényben lévő egyházi szabá-

⁴⁰ INGRAM 1987. 137. A házassági döntésnek a kontinentális gyakorlattól jelentősen eltérő, a házasságot a házasulandók közötti szerződésként felfogó és a feleknek jelentős szabadságot hagyó angliai gyakorlatot Alan MACFARLANE 1986, valamint Martin INGRAM 1987 írta le.

⁴¹ Kiss Áron 1881. 169, 173..

lyozás nem írta elő a szülői, rokoni beleegyezést, a bírósági gyakorlat, a közvélemény elvárásának, szokásrendjének megfelelően nem engedte a szülők, atyafiak beleegyezése ellenére történő házasságot.⁴²

A mátkaság ideje akár két, három esztendeig is eltarthatott. A 17. századból elszórta, a 18. században sűrűsödő adatok arra mutatnak, hogy az „el-mátkásítás” után a jegyesek között lehetett szexuális kapcsolat, együtt hálhattak.⁴³ Egy leány azzal az indokkal követelte a házasságot egykori jegyesével, hogy „engem mátkaságra eljegyzet jegyével (és vélem való hálással), (a)mért vegyen el”, egy másik esetben a panasz így hangzott: „mátkaságra eljegyezvén, akaratom ellenére hozzám jött lakni”.⁴⁴ Az eljegyzés utáni szexuális együttlét nem számított olyan takargatni való titoknak, akkora szégyennek, hogy azt az egyházi bíróság előtt ne lehetett volna házassági kényszerítő érvként felhasználni. Az egyházi kánonok ugyan tiltották a jegyesek szexuális kapcsolatát, és ezért igyekeztek a jegyesség idejét lerövidíteni, de viszonylag enyhe szankciókat rendeltek el. Az 1644-es enyedi zsinat a mátkaság idején született gyermek miatt az anyát két heti penitenciatartásra kötelezte, de „ha később tűnnék ki az előbbi gonosz élet”, azaz a házasságkötés után, de időnap előtt született meg a gyermeke, akkor egy heti eklézsiakövetésre kötelezték.⁴⁵ A feljegyzett bírósági ítéletek között nem található olyan bejegyzés, amely a mátkaság alatti szexuális életet büntette, ellenben arra akad példa, hogy az egyházi hatóság is szemet hunyt a házasság előtti szexuális együttélés felett, ha rendezett házasság követte a mátkaságot. „Besenyőben lakó Imre János felesége Philp Ilona szült házassága után az Hetedik hónapban mellyet rendes születésnek tartván nem illik senkinek is ebben megbotráncozni és ezért hogy Ecclesia követésre nem ítéljük arra méltónak lenni.”⁴⁶

A kánonnak megfelelően az egyházi bíróság minden esetben, ha valamelyik fél azt kérte, felbontotta az eljegyzést. Arra azonban, hogy mit tekintett az egyház „igaz és elegendő” indoknak a mátkaság felbontására, a szűkszavú egyházi törvénykönyvek nem adnak pontos választ. A mérvadó a helyi gyakorlat és az ahhoz igazodó egyházmegyei szigor lehetett. Az eljegyzés és a házasság esetén egyaránt bontó indoknak tekintették, ha valamely félről kiderült, hogy nem „szabad”, azaz mással jegyességet vagy házasságot kötött: egy leányt második jegyességre engedtek, mert az őt eljegyző férfiről kellőképpen megbizonyosodott, hogy „Magyarországon felesége és gyermeke van”, vagy paráznaságot

⁴² PS 129. 1666; 60–62. 1656; 14–15. 1644; 23. 1943; 60–62. 1656. I. 14.

⁴³ SZŐCSNÉ GAZDA 2001. 36–37.

⁴⁴ PS 103. 1664; 140–141. 1667.

⁴⁵ ILLYÉS 89; BOD 1999. 53; KOLUMBÁN 2002. 113.

⁴⁶ POKOLY 1894. II. 318. PD 361. 1702. A sárospataki jegyzőkönyvek áttanulmányozása során PÉTER Katalin arra a következtetésre jutott, hogy „úgy tűnik, a hites mátkák viszonya a szexuális együttélést is megengedte.” PÉTER 1993. 116.

követett el: felszabadult egy legény „fattyavetett, parázna” mátkájától.⁴⁷ Amint láttuk, minden esetben elegendő indoknak találták, ha megbizonyosodott, hogy a szülők, illetve az atyafiság ellenére történt a kézfogó. Az egyházi irányítás nagy hangsúlyt fektetett a jelentős korkülönbséggel kötött házasságok megakadályozására. A Geleji kánonok rendelkezése szerint: „Az összeállítás és egyenlőség is főkéllék a házastársakban. Azért az egymáshoz nem illőket és különböző korúakat, mint a 14-15 éves leánykakat vagy szüzeket nagyon előre haladt korú férfiakkal, annál inkább az agg nőket – kikben már a természet tétlenné lett – 20 vagy 25 éves ifjakkal a hit kötelékével összekötni, az egyház által kemény feleletre vonatás terhe alatt tiltatik: mert az ily házasságokból gyermekeket – mi pedig a házasságnak kiváló célja – remélni nem lehet.”⁴⁸ Épp ezért nem volt szigorú az egyház annak a jegyességét felbontó lánynak az esetében, aki ugyan „vétkezett a Sz: Házasságnak rendi ellen”, mivel biztatta a férfit, és ajánlotta elsőben magát, de „csak a szegénységtől kényszerítette rá magát a házasságra.” Úgy bontotta fel a vizitáció a jegyességet, hogy a leányt nem kötelezte semmiféle büntetés elviselésére, ugyanis tekintetbe vették a vőlegény „igen igen suljos vénségét, erőtlenséget”, a menyasszony pedig „igen iffiu, akár leánya is lehetne”, illetve, hogy a férfi is „Attjafiai jóvallasa, s tanacha ellen vötte el” a leányt.⁴⁹ Hasonló indokok miatt elegendő oknak tekintették a jegyesség felbontásához a magas kort. Egy 1670-es ügyben hozott ítélet szerint: „mivel Halászné már öregasszony, ki férjhez menni nem is akar, Bordi Mihálynak mind erkölcsitől, mind vallásától elidegenedvén, marháit is elvevén ... separáltatik”⁵⁰ Paradox módon azonban éppen a jegyesség felbontására irányuló peres ügyek világítanak rá arra, hogy az egyházi tiltás ellenére a gyakorlatban a nagy korkülönbség nem volt kizáró oka a házasságkötésnek, hiszen az egyház már megkötött s valamelyik fél kezdeményezése nyomán felbontott eljegyzések felett mondta ki a végső ítéletet. Felbontották a jegyességet, ha frigiditás vagy tehetetlenség forgott fenn.

A kézfogó megkötéséhez nem volt feltétlenül szükséges az egyház közreműködése. Ennek következtében nem volt ritka a többszörös eljegyzés sem: „No-ha annak előtte (ők tudták nem én) hogy mas személyhez is volt kötelessége, melyből magát reám nézve ki tagadá”⁵¹ – vallotta a vámosgálfalvi lelkész 1671-ben eljegyzett mátkája ellen. A megkötött eljegyzést azonban, ugyanúgy csak az egyházmegyei zsinat oldhatta fel, mint a házasságot. Az egyházi bíróság meghatározta azt is, hogy melyik fél hibájából bomlott fel az eljegyzés. A hibás felet büntetés sújtotta, rendszerint pénzbírság megfizetésére ítélte, valamint a sértett fél megházasodásáig a kánonnak megfelelően „kötélben”, tartotta, azaz

⁴⁷ PS 2. 1644; 147–148. 1668; 5–7. 1643; 87–88. 1661; 15. 1643.

⁴⁸ GELEJI 1875. 36.

⁴⁹ PS 265. 1673.

⁵⁰ PS 242. 1670.

⁵¹ PD 184. 1671.

nem engedte új jegyesség megkötésére, ezt nevezték ligázásnak.⁵² A hazai protestantizmusban nem vert gyökeret az a teológiai szemlélet, amely az eljegyzést azonosította a házasságkötéssel, sem az egyházi felfogás, sem pedig a közvélemény nem tekintette az eljegyzést felbonthatatlannak. Ennek következtében a mátkaság felbontásának következményei a gyakorlatban nem voltak mindig egyformán súlyosak, az ítéletek nem voltak egységesek. Ezt mutatja annak a „kötélbe vetett” legénynek az esete is, akit az egyházi bíróság felmentett a további házassági tilalom alól, mert – miként az ítélet fogalmazott – „helytelen dolog, hogy sokáig iffju kötélbe tartassék, facultalttik házassodásra”. A Tiszántúlról pedig fennmaradt olyan 17. századi feljegyzés, amely szerint pénzen feloldható, illetve megváltható volt a liga.⁵³ Másfelől azonban a közösség vagy az egyházi előljárók szemében különösen botrányosnak tetsző, a jegyességet „az szent Hazassaggal valo moczkandozás, majmoskodas” révén felbontó személyek a kánonokban lefektetett szabályoknál súlyosabb büntetést is elsenvedhettek. Így történt a már említett vámosgálfalvi lelkész volt jegyesének esetében, aki a partialis ítélete szerint „vagy diujat tegye valamit megbekelhetik az A-val (felperessel – K. R.), vagy a Pártát visellje egy tökéleteses szamu esztendeig. Hét esztendőig.”⁵⁴ A büntetés meglehetősen súlyos volt, hiszen a sértett lelkész magas összeget, harminchárom forintot követelt egykori jegyesétől, s a várakozás hét esztendeje minden bizonnyal jóval hosszabb ideig tartott, mint ha a férfi újbóli eljegyzéséig kellett volna a leánynak várnia.

A felbontott eljegyzés mindenestre a közösségen belüli súlyos presztízvesztést jelentett. A nyilvános szégyennek több verbális megnyilvánulását is rögzítették a jegyzőkönyvek: „engem elevenen, tisztességemben, hiremnek nevében meg ölt”, „tisztességeben ok nélkül meg ölte, el temette”, „engemet otsmány illetlen beszdekkel illetet mondvan engemet Tzigánynak, hamisnak, ha ez utolsót meg nem bizoníthattya, dijomon vagyon erette.”⁵⁵

ADATOK A HÁZASSÁG FELBONTÁSÁRA

A reformáció gyökeres változást hozott a házasság felbonthatóságának megítélésében. A protestáns teológia ugyanis elvetette az „ágytól, asztaltól való elválás” középkori kánonjogból továbbélő házassági bíraskodási gyakorlatát, az új

⁵² Az 1642. évi nagyenyedi zsinat 12 forintban szabta meg az eljegyzés felbontásának büntetését, a következő évi marosvásárhelyi zsinat a székelyföldi egyházmegyékben érvényes határozata társadalmi rétegekhez igazította a bírság összegét. Eszerint nemesembernek 12, lófőnek 6, darabotnak és jobbágnak 3 forintot kellett fizetnie. ILLYÉS 65, 69; BOD 1999. 52.

⁵³ POKOLY 1894. 312.

⁵⁴ PD 187. 1671.

⁵⁵ PD 293. 1700; 146. 1686; PS 19–21. 1643.

felfogás szerint ugyanis bizonyos bűncselekmények kikényszerítették a házasság felbontását, úgy, hogy a vétlen félnek engedélyezték az újránházasodást. Ezen a tág alapelven belül azonban a reformáció különböző irányzatai meglehetősen eltérően tekintettek a házasságra. A Luthert követő konzervatív teológusnemzedék a válás egyetlen lehetséges okaként a házasságtörést ismerte el. Az evangélikusok másik ága és a zwingliánus városok azonban rugalmasabbnak mutatkoztak a válóokok megítélésében. A strasbourgi reformátor, Martin Bucer például válóokként ismerte el a házasságtörés mellett az impotenciát, a szándékos elhagyást, a leprát, az elmebetegséget és a szexuális életre való képtelenséggel járó betegségeket is. A zürichi házassági bíróság a strasbourgihoz hasonlóan hat okból választotta el a házastársakat. Bazelben a házasságtörés, impotencia, szándékos elhagyás és a lepra mellett válóoknak minősült a főbenjáró bűn elkövetése, továbbá elváltak azok is, akiket életveszélyesen megfenyegetett vagy fizikailag bántalmazott házastársuk. Genfben azonban az első válások kizárólagos alapját a házasságtörés, illetve a szándékos elhagyás jelentette. A kodifikált genfi házassági jog, amelyet Kálvin halála után Teodor Béza dolgozott ki, és a református Európában gyakorta forgatott kézikönyvvé vált, a Bibliára hivatkozva szintén csupán ezt a két válóokot ismerte el.⁵⁶

A házassági bíraskodási jegyzőkönyvek, a válóperek elemzése ugyanakkor azt mutatja, hogy azokban a városokban is, ahol az egyházi törvények tágabb lehetőséget biztosítottak a válásra, a városi magisztrátusok a házasságok felbontását – akár impotencia, akár fizikai bántalmazás okán – igyekeztek a gyakorlatban megnehezíteni. A házasság felbontását kikényszerítő teológiai elvekkel szemben a laikusok a vagyon felosztása körüli konfliktusokra és a házasságok által kialakított sűrű szövésű társadalmi kötelek felszakítására rendkívül érzékenyen reagáltak, és ez a házasság felbontásának az egyházi tanítással szemben jóval konzervatívabb társadalmi gyakorlatához vezetett.⁵⁷ A házassági pereskedés során a lelképásztor elsődleges kötelességének a megbékéltetést tartották. Luther egyértelműen állást foglal amellett, hogy a megbékéltetés előbb-

⁵⁶ Bár Bazelben Oecolampadius javaslata szembefordult a város által elfogadott zwingliánus válási joggal, azt követelve, hogy a válás alapja csak a házasságtörés legyen, s az impotenciát, elhagyást, leprát önmegtartóztatással és türelemmel a házasság keretei között kell viselni, a városi tanács elvetette a javaslatot. OZMENT 1983. 89–94; KINGDON 1995. 175.

⁵⁷ Ezt igazolták a genfi házassági peres esetek, amelyekből kiderült, hogy a városi tanács szigorúbban lépett fel a házassági perekben, mint amit az egyházi törvények lehetővé tettek volna, annak érdekében, hogy a válás általánossá válását megakadályozzák. Az elemzések azt mutatják, hogy a városi tanácsok féltek elismerni a válást, nehogy az új lehetőség a könnyelmű elhagyás melegágyává váljon, s bár bizonyos kényszerítő okok esetén biztosították a válás és az újránházasodás lehetőségét, a protestáns vezetők igyekeztek a meglévő családok felbomlását nem bátorítani, még a házastárs bántalmazása esetén is a házasságot fenntartani. OZMENT 1983. 96; KINGDON 1995. 176–178.

re való a büntetésnél is. Az evangélikus Johannes Bugenhagen például amellett érvelt, hogy meg kell tagadni a szentségek kiszolgáltatását attól, aki elutasítja a szigorú penitenciát tartó, bűnbocsánatért könyörgő és javulást ígérő házastársának visszafogadását. Az evangélikus egyházakban kialakult gyakorlat szerint egy évig tartott a megbékéltetés kísérlete, s csupán akkor lehetett megindítani a válás folyamatát, ha ez kudarcot vallott, újraházasodásra pedig a válás után egy évvel kerülhetett sor. Az elvált személytől a lutheri felfogást követő evangélikusok megtagadták a nyilvános, így az egyházi szertartást is, és az újabb házasságkötésére csupán szűk körben, a világi hatóságok jelenlétében kerülhetett sor.

A bűnös fél újraházasodásának megítélésében szintén eltérő szabályozás fejlődött ki. A zürichi tanács egy év próbaidőt javasolt a házasságtörő férfinak, hármat a házasságtörő nőnek. Bázelen a zürichinél tartózkodóbb gyakorlat alakult ki: az ártatlan félnek egy évet kellett várnia az újraházasodás engedélyezésére, de a német evangélikus városok gyakorlatához hasonlóan, a bűnös félnek nem engedték meg az újraházasodást, erre Genfben sem volt lehetőség. Az újraházasodás kérdésében a strasbourgi reformátor, Martin Bucer képviselte a legradikálisabb nézeteket, aki a bűnös fél számára is lehetővé tette a házasságkötést, ha reményt látott arra, hogy az újabb házassági kötelékben az illető megjavul. A protestáns városokban elterjedt gyakorlattá vált az is, hogy a házasságtörő felet száműzésre kényszerítették, ha a válás véglegessé vált, és nem volt remény a megbékélésre.⁵⁸

A házasság felbontásának kérdésében a kezdeti hazai református egyházi gyakorlat legalább olyan változatos képet mutatott, mint amelyet a nyugat-európai párhuzamok tükröztek. A Méliusz Juhász Péter püspök által írt 1562-es debreceni-egervölgyi hitvallás a házasság felbontásának számos okát elismerte. Az elválás okai közé sorolta a házasságtörés mellett a tiltott rokonsági fokokat, az impotenciát és frigiditást. Váloókként ismerte el egy megtért hívő és egy hitetlen házasságakor a vallás esetét is. Elválasztó ok volt az elhagyás is. Bontóokként szerepelt az emberölés, az emberölés szándéka, továbbá a titkos és tilalmas házasságkötés, valamint a nőrablás is.⁵⁹

Erdélyben legkorábban Tasnádi Ruber Mihály 1606-ban összegyűjtött kánonjaiban találunk a házasság felbontására vonatkozó rendelkezéseket. Ezek szerint „házasság felbontásának csak paráznaság, hűtlen elhagyás, vagy más helyes okok miatt válasszanak el, amelyek az Isten beszédében és a régi kánonokban írva vannak”.⁶⁰ Az 1620. évi marosvásárhelyi zsinat olyan végzést hozott, hogy „a keresztyén aszszony állat fenetermészetű urától, úgy mint igaz hitének háborogatójától elválasztassék”.⁶¹ Az egyházi törvényként elfogadott és a fejedelem által is szentesített Geleji kánonok – bár hasonlóképpen meglehetősen szűksza-

ván foglalták össze a házasságjogi rendelkezéseket – Méliusszal szemben jóval szigorúbb szabályozást követtek. A kánonok szerint házassági akadálynak minősült a vérrokonság és a sógorság negyedik fokig, a fiatal kor, a nagy kor-különbség, már fennálló házassági kötelék, ítéletben kimondott házassági tilalom, ligázás. Semmisnek ítélték a házasságot, ha frigiditás vagy impotencia forgott fenn. A már megkötött házasságot szexuális bűncselekmények, így szodómia, a házasságtörés, nős paráznaság (férjre, feleségre egyaránt vonatkozott a kifejezés), a hitetlenné válás és hűtlen elhagyás esetében – „kivált főben járó bűn miatt”, ha a bűnös fél „visszatérését remélni alig lehet” – bontották fel. Ezek olyan üldözendő cselekedeteknek számítottak, amelyekben a sértett fél köteles volt a világi törvényszék előtt vádat emelni, s ha az ügyet eltitkolta, maga is bűnössé vált. Az egyházi bíróság elsődleges célja az volt, hogy kiderítse, van-e a házasság felbontását kötelezővé tévő bűn. Ha igen, akkor a bűnöst átadta a világi törvényszéknek, ha pedig ilyen bűn nem bizonyosodott be, akkor lehetőség szerint az egyház igyekezett a házasság felek között békességet teremteni, és a házasságot fenntartani.⁶²

Miután a házasság felbontását szigorú feltételekhez kötötték, azok a leírások, amelyekkel a jegyzőkönyvekben találkozunk, többnyire már az egyházi kánonoknak megfelelően megkonstruált szövegek, amelyek tartalmazzák mindazokat az elemeket, amelyek a válás szempontjából nélkülözhetetlenek voltak. A peres felek érveit túlnyomórészt prokurátorok fogalmazták meg és mondták el. Tanultabb férfiak, gyakran az apa vagy valamely rokon járt el a szentszék előtt, s volt olyan eset, amikor földesúr képviselte jobbját, vagy a helybeli lelkész, tanító terjesztette az esperes elé az ügyet. Ennek következtében az általunk olvasott bejegyzések már legalább kétszeres szűrőn, változtatáson mentek keresztül. A peres fél megformálta a maga történetét, elmondta a prokurátornak, aki továbbalakítva tolmácsolta azt az egyházi fórumon, s végül az egyházi jegyző kivonatolva lejegyezte. Így gyakran rövid, sztereotípiákkal teli leírásokat olvashatunk, s alig lehet rekonstruálni az elbeszélések mögötti valós feszültségeket. A korszak erkölcsi felfogásáról, normarendszeréről, házasságról alkotott képéről azonban ezek az egyházi szempontokat előtérbe helyező, sematizált esetek is árulkodhatnak.

Számos nyilvános normasértést, deviáns magatartásformát, illetve a jog által is szankcionált bűncselekményt – függetlenül az egyéni és közösségi mérlegeléstől – nem tekintett az egyház váloóknak. Ilyen volt például a főbenjáró bűnnek tekintett lopás, tolvajlás esete, amelyet a világi törvények rendkívül súlyos szankciókkal büntettek. Az egyházi törvények közül az Articuli Maiores foglalkozott külön is a tolvajlással. „Még az egyik házastársnak tolvajsága se válassza el a házasságot, ha csak a tolvaj halállal nem büntettedik, vagy a büntetés félelméből megszökve elhagyóvá nem lesz, s a szabad és igaz személyt hűtlenül s végkép el nem hagyja.”⁶³ A küllői példák során tizenegy alkalom-

⁵⁸ OZMENT 1983. 80–100; KINGDON 1995. 175–184.

⁵⁹ KISS Á. 1881. 271.

⁶⁰ ILLYÉS 1932. 14; BOD 1999. 37.

⁶¹ ILLYÉS 1932. 37.

⁶² GELEJI 1875. 36–39; ANGYAL–DEGRÉ 1943. 21.

⁶³ KISS Áron 1881. 577.

mal fordult elő, hogy súlyosabb lopással vádolta a feleség férjét. Egy asszony azt panaszkolta 1667-ben, hogy férje „lopásba esvén Magyarországra menekült, s ott jobbágyságra adta magát”. 1668-ban egy másik férfi „elolván Urától 500 forintot és egy nyolczvan forintot érő paripát szökött Lengyelországba görögökkel”. A parciális mindkét döntése szerint a feleség „elválasztatik ugyan szökött urától”, de nem a lopásért, hanem mert „bizonyos, hogy nem fordul meg többé Erdélyben”. Ennél is biztosabb támpontot ad egy másik esetleírás, amelyben egy asszony „nyilvánvaló orv és az akasztófától megváltatott férjétől” kérte, hogy válasszák külön. Az esperesi ítélet szerint azonban „Mivel sem a lopás akár házassága előtt, akár házassága közlge a Szent Írás szerint nem oka az elválásnak az tökéletes házások között”.⁶⁴

Nem tekintette önmagában sem a jegyességet, sem a házasságot felbontó oknak az egyház a betegséget sem. Egy asszonyt azon indokkal nem választott el férjétől az egyházi törvényszék, hogy „nem elég ok az elválásra, hogy alája huddozik, mert végben ment házasságok”. Ugyanakkor több eset is arról tanúskodik, hogy az egyházi bíróság figyelembe vette, bár a kánonok nem rendelkeznek róla, ha bebizonyosodott, hogy valamelyik fél a tőle elvárt szerepnek testi fogyatékossága vagy betegsége miatt nem tudott megfelelni. „Mivel az Úr Isten látogatásából Szántó Katát oly meggyógyíthatatlan nyavajával es sulljos betegséggel látogatta meg hogy már hét esztendőől fogva agiban fekszik, Hites Ura, Zöldi István eléggé viselte gondját s meggiogiulásában fáradozott. De mivel hogy a Szent házasságnak végeit el nem érhetette benne s véle csak fél esztendőt is véle Egészséges állapotjában nem lakhatot úgy hogy véle élhetet volna most sem élhet. Azért teczet az Istenes törvénynek, hogy Zöldi István által boczáttatik az második házasságra... hogy az míg áll Hites Felesége, Szántó Kata addig hites Ura Zöldi István adgjon neki Tápláltatására Esztendőnként Tíz-Tíz véka búzát, és Két-Két Forintokat.” Hasonlóképpen körültekintő, az asszony további ellátását tételesen meghatározó ítélet keretében választotta el parciális a gutaütés miatt házasságtörésre képtelen feleséget férjétől.⁶⁵ A gyermeknemzés mellett ilyen alapvető elvárásnak, értéknek tekintették a házasságban a munkaképességet is. Ezért engedte meg az egyházi bíróság egy férfinak, hogy másik mátkát keressen, mert a mostani mátkája „félsek”, ellőtték bal karját, s így az ítélet szerint „nem illendő házgazda asszonyságnak viselésére”. Kimondta a bíróság a separációt, ha megbizonyosodott, hogy a házastárs nem látja el köteleességét. „Meg vallja az egész partialis előtt Czavasi István, hogy eo elegtelen arra, hogy Felesége szabásut Fazekas Annokot (kit gyermek eszével ijedségből vött volt is el) tarthassa, taplalthassa, ruházhassa nem is leszen soha elegegeses mindeneknek ítélete szerint is. Ezért teczett minekünk, hogy Fazekas Annok ennyi sok szenvedése után ettől az élhetetlen Czavasitol divorttaltassek et ad secunda vota in

⁶⁴ PS 139. 1667; 141. 1668; PS 134–135. 1666.

⁶⁵ PD 384. 1703; 411. 1710.

Domino transmittaltassek. Czavesi penig (mint dologtalan élhetetlen gyermek eszü vinculumban hagyattassék.)”⁶⁶

A fenti bejegyzések arra is példát szolgáltatnak, hogy az ítéleteket nem mechanikusan, absztrakt elvek szerint mondták ki, hanem a szituációt, az adott eset körülményeit mérlegelve, az egyéni és a közösségi érdekeket egyaránt figyelembe véve igyekezett döntést hozni a bíróság. A közvéleménynek az egyes esetek megítélésében, elbírálásában játszott szerepét, a helyi közösség információinak, ítéletének súlyát, befolyását jól tükrözi annak az asszonynak az esete is, aki tíz éve lopásért elítélt és elbujdosott férjétől kért elválasztást. Az esperesi szék a házasságot felbontó határozatában megjegyezte, hogy döntését megerősítette „a Falubeliek bizonyágtételek hogy hat esztendőktől fogva lakván itt az faluba tisztességesen viselte magát”.⁶⁷

A házasság felbontásának kérdése, a válóokok mérlegelése nem csupán az egyén vagy a család döntésétől függött, hanem azt az állami és egyházi törvények is szabályozták. Az elválás okai az Isten törvényét támadó, az azon alapuló társadalmi rendet veszélyeztető bűncselekménynek, főbenjáró, cégéres bűncselekménynek számítottak, amelyekben a sértett fél köteles volt a világi törvényszék előtt vádat emelni, s ehhez kötötték az újbóli házasságkötés engedélyezését is – hangsúlyozta Angyal Dávid és Degré Alajos – fejedelemségek erdélyi büntetőjogi szabályozást áttekintő dolgozatukban. Ezek a bűncselekmények kikényszerítették a házasság felbontását, úgy, hogy a vétlen félnek bizonyos feltételek mellett engedélyezte a törvény az újraházasodást. „Mindazáltal neki (az ártatlan félnek – K. R.) a mással leendő házasságra lépés szabadsága csak akkor engedtetik meg, ha parázna hitvestársát a polgári törvényszéken, a törvény útján beperelve, azt amennyiben rajta állt, méltó büntetéssel megbüntette.” Ha a házastárs eltitkolta hitvese válóokként is felmerülő bűncselekményét, maga is bűnössé vált.⁶⁸

A legnehezebb dilemmát a házasságtörés szankcionálása okozta a törvénykezőknek. Az ószövetségi törvények, amint erre az egyházi kánonok artikulussai is visszatérően utaltak, a házasságtörést halállal büntették, és a korabeli felfogás is főbenjáró, cégéres bűnnek tekintette. Kriminális ügyként a paráznaság eseteiben a világi törvényszék ítélkezett, a világi büntetéshez tartozó spirituális büntetést pedig az egyházi bíróság szabta ki. Ha „nős paráznaságról”, azaz házasságtörésről volt szó, az egyházi fórum elé került a házasság felbontásának kérdése. A házasságtörést a törvények rendkívül szigorúan büntették. 1653-ban, II. Rákóczi György fejedelemsége alatt, az 1540 óta hozott erdélyi törvények-

⁶⁶ PS 139. 1667; 15. 1643; PD 1684; 384. 1704.

⁶⁷ PS 29–30. 1650.

⁶⁸ ANGYAL–DEGRÉ 1943. 21. A házasság felbontásának és a bűncselekmény megbüntetésének hasonlóan szoros összekapcsolásával a genfi ítélkezési gyakorlatban találkozhatunk. KINGDON 1995. 21.

ből összeszerkesztett *Approbatae Constitutiones* úgy rendelkezett hogy „a nős parázna személyek halállal büntessenek, a nőtlenek pedig nem bírsággal, hanem vesszővel büntessenek, ha egymást el nem veszik, ha elveszik, meg ne vesszőztesse, hanem ecclesiát tartozzanak követni”.⁶⁹ A törvényi rendelkezések azonban kevésbé találkoztak a közösségi normarenden alapuló valós joggyakorlattal, és nem is igen hajtották végre őket. A törvényi rendelkezések csekély hatására utalt az e tekintetben is rendkívül szigorú Méliusz Juhász Péter által az 1567-es zsinat alapján összeállított debreceni kánonoskönyv: „Gonoszul cselekesznek azért azon törvényhatóságok, bírák, tisztviselők, a kik a házasságtörő férfiakat és nőket, a paráznákat... pénzbírságra vagy csekély korbácsütésekre büntetik, nem pedig halálra, mint azt az Úr ítéli és parancsolja.”⁷⁰ Hasonlóképpen a szigorú törvényi szabályozástól eltérő helyi ítélkezési gyakorlatot ostorozta az 1571-es erdélyi országgyűlés végzése is: „Az városokban az parázna személyeket, kik házasság kötelékében vannak, ne csak ablegatióval, számkivetéssel büntessék, hanem ha kiadták az cirkáláskor a bírának és esküdt polgároknak minden időben kedvezés nélkül tartoznak megbüntetni, megöletni, ha kik pedig kötélen nincsenek megvesszőztek és kiűzessék városból.”⁷¹ A fennmaradt korabeli Küküllő vármegyei statútumok (1619-ből) szintén azt példázzák, hogy a helyi rendelkezések engedékenyebbek bizonyultak az országos törvényeknél, s hogy a házasságtörést, azaz „nős paráznaságot” csak a legkritikább esetben büntették valóban halálos ítélettel. „a mely leány vagy asszonyember először paráznaságba esvén, azután abban nem él elég lészen ha 12 forinttal megbüntetni, ha pedig abban persequálna meg kell pellengéreztetni, úgy sem akarván megszűnni, vetessék a vízbe.”⁷²

Méliusszal szemben GELEJINél már csak a halálbüntetés merült fel a házasságtörő büntetéseként. A püspök a megtapasztalt joggyakorlatot ostorozta, amiért a megismételt világi és egyházi törvényi előírások ellenére a világi törvényesékek nem mutattak kellő bibliai szigorúságot.⁷³ A Geleji kánonok közül a LXXI. cikkely foglalkozott a házasságtörés büntetével. Eszerint a „nős paráz-

⁶⁹ *Approbatae Constitutiones* III. XLVII. Art. XXI. *Corpus Iuris Hungarici* 1540–1848. Erdélyi Törvények. 126.

⁷⁰ KISS Áron 1881. 588.

⁷¹ SZILÁGYI 1875. (a továbbiakban EOE) EOE II. 500-502. 1571. 21. art. Idézi STIMÁKOVITS 1910. 35.

⁷² 1619 Küküllő megyei Constitutio. In: KOLOSVÁRI-ÓVÁRI 1885. 279. Bőséges példatárát adja a korabeli erdélyi joggyakorlatnak KISS András 1998.

⁷³ A megismételt rendelkezések sorából idézzük az 1619-ben a gyulafehérvári országgyűlés által becikkelyezett Bethlen Gábor-féle törvénykönyv vonatkozó artikulusát: „Noha minden czéggéres vétkekben számszándékkal élő emberek felől végeztünk egy néhányszor, hogy megbüntessenek: de hallatnak panaszok sok helyeken, hogy meg ne büntetnek, vagy ha büntetnek is, nem az istennek törvénye sem az ország végzése szerint lenne büntetése, hanem csak bírsággal, fizetéssel menekednének meg. Végeztük azért most is

naság felbont minden házasságot”, s az ártatlan félnek szabad mással házasságra lépni, abban az esetben, ha hitvestársát beperelte, s azt a polgári hatóság megbüntette. A büntetésről úgy ítélte, hogy „ha akik az egyházi törvényszéken paráznának ítéltetnek később a polgári törvényszéken bizonyos okok miatt a halálbüntetéstől felmentetnek: ilyen esetben is az ártatlan félnek élettartama alatt özvegyen maradásra köteleztetnek.”⁷⁴

A küküllői egyházi ítélkezési gyakorlat a szigorú országos törvényekkel szemben a vármegyei statútumok követésére enged következtetni. 1655-ben egy három tanúvallomással, „legendő bizonyosságokkal nyilvánvaló paráznának prononciáltatott” asszonyt férje így perelte: „azt kívánom, hogy meghaljon érette”. A szentszék a külső magisztrátus kezébe adta az asszonyt, s nem tudósított a továbbiakban arról, hogy vajon milyen büntetést is szabott ki a vármegye. Négy év múlva, 1659-ben egy másik perben azonban újra találkozunk az asszony nevével. A szűkszavú bejegyzésben arról ítélik a vizitáció, hogy a helybeli mester (tanító) nem veheti el az asszonyt, „mivel élő férje vagyon. És törvény is (...) hogy férjének életéig férjhez ne mehessen.” 1666-ban egy másik asszony, akit másfél évvel az eset feljegyzése előtt ugyancsak paráznaság miatt már elítéltek, s elválasztottak férjétől, azért fordult a parciálishoz, mert „férjétől házasságra való felszabadulást kíván”. A végzés szerint „most nem engedtetik neki szabadság”, s a következő egyházi gyűlésre halasztották a végleges válasz megadását.⁷⁵

Nem csupán arra bizonyítékok ezek a bejegyzések, hogy a valós egyházi bíraskodási gyakorlat nem követte mindenben az egyházi kánonok és a világi törvények szigorát, s nem gyakorolták a házasságtörőkkel szemben a halálbüntetést, hanem arra is, hogy az egyház, illetve a gyülekezet közössége évek múltán is számon tartotta a házasságtörőket, s valóban „ligában” tartotta őket, megakadályozta abban, hogy második házasságra lépjenek. Amint az egyik férfi fogalmazott, a „házastárs nélkül való szűkölködés” rendkívül súlyos büntetés volt egy olyan társadalomban, amelyben a házasság egyben szoros gazdasági közösség is volt, a helyi társadalom alapintézménye, az együttélés legitim, elfogadott módja, s ahol a lokális kapcsolattrendszerek, a közösségen belüli kapcsolattartás formái is a házasság intézményén keresztül szerveződtek.

Éppen ezért elfogadott törekvés, szükségszerű, bevett gyakorlat volt az újra-házasodás, amint azt a nagyszámú bejegyzés is igazolja. „Nagy János mátkás

újjobban, hogy minden afféle vétkekben élő emberek, úgy mint: gyilkos, házasságtörő, isten neve szidalmazó, tolvaj, orv, bűbajos és több affélehez hasonló, az tisztviselőktől személyválogatás és kedvezés nélkül, az bűnöknek szörnyű volta szerint valamit érdemlenek, megbüntessenek, és bírsággal soha tiszték vesztése alatt vétkeket meg ne szabadíthassanak.” EOE 7. 511–528. 1619. gyulafehérvári országgyűlés X. artikulus.

⁷⁴ GELEJI 1875. 37.

⁷⁵ PS 59. 1655; 80. 1659; 131. 1666.

ember mellyben volt Koczis Isztván anyjával, felszabadittatik Fizetni kell 3 ft-t, Bálint uram kezés erte.”⁷⁶ De erre utálnak azok az ügyek is, amelyekben az elszökött, másutt letelepedett, fogságba vetett, elhalt házastárstól az otthon maradt felek kértek szabadságot második házasságra.

Annak ellenére, hogy a paráznaság szankcionálása nem követte az országos rendelkezéseket, a paráznaság vádja súlyos megítélés alá esett. Nemcsak a parázna személyeket büntették szigorúan, hanem a könnyelműen vagy rosszindulatúan vádaskodókat is. Az egyházi törvényszék igyekezett védelmet nyújtani a pletyka és a női becsület kikezdése ellen. A csávási lelkész szolgálólánya azért idézett egy legényt a bíróság elé, mert „engemet hiremben nevemben megmoczokoltál azt mondtad, hogy engemet szüzességemben megrontottál”. Miután a legény nem tudta bizonyítani az elhangzott vádat, az egyház ítélete szerint „megveretessék, s a városból kiűzetessék”.⁷⁷ Nem volt mindegy, hogy ki és milyen körülmények között fogalmazta meg a vádat, a paráznaság gyanúját. Gyanú és gyanú között ugyanis különbséget tett a közvélemény és az egyházi fórum is. 1663-ban egy férfi így vádolta feleségét: „egy nehany esztendőök alatt engem nagy gyalazattal illetet így szolván Te Hoher add ide a küssebik gyermeket mert azt nem olyan hoher csinálta mint te vagy, azért mivel maga vallasa szerint magát paraznanak vallotta azért tőle való el valast kivanok s hazassagra való szabadságot.” Az esperesi ítélet azonban úgy látta, hogy nem bizonyította elegendőképpen a férj a vádat, s ezért nem bontotta fel a házasságot. Egy másik alkalommal azonban eklézsiakövetésre ítélte a házastársakat az esperes, mert: „Akár revocallja, akár nem revocallja a szavát, mellyel azt mondtotta, hogy a felesége gyermeke nem ő tőle való, mivel egyesült feleségével a gyermek léte után (...) ha szinte a gyermek tisztátalan ágyból való volt is azért mindketten kövessenek Ecclesiat.”⁷⁸ Mindkét esetben gyanú fogalmazódott meg a férj részéről, hogy felesége „fattyavetett parázna” volna. Az első esetben azonban nem bizonyosodott be a házasságtörés, és ezért nem is büntetették meg a férj szavai szerint önmagát gyanúba kevert asszonyt. A második esetben sem derült ki, hogy valóban házasságtörést követett-e el az asszony. A férj azonban azzal, hogy paráznasággal vádolta feleségét, azaz abban a meggyőződésben volt, hogy az asszony házasságtörést követett el, s mégis házaseletet élt vele, paráznaságba keveredett, s ezért méltó lett az egyházi büntetésre.

A meggyanúsított, perbe fogott személynek, amennyiben alaposnak bizonyult a gyanú, de nem bizonyosodott be, hogy az illető „nyilvánvaló parázna”, ártatlanságát meg kellett bizonyítani: „suspectusokban talaltatvan 8 napon belül tisztítsa meg magát”, „mence el magát, de nem Annyjauaal vagy ver szerint való Attyafaiaiuual, hanem idegen személyekkel”. A paráznaság vádját nem volt

⁷⁶ PS 106. 1664.

⁷⁷ PS 137. 1667.

⁷⁸ PS. 131. 1663; 101. 163.

könnyű bizonyítani, hiszen a férfiak és a nők társadalmi érintkezése mindennapos volt. Ezért rendkívül kifinomult normarendszer szabályozta, hogy milyen érintkezési formák, mely körülmények, időszakok, milyen gyakori találkozás, illetve mindezen jegyek kombinációja révén válhatott alapossá a gyanú. „Négy vallok – azaz négy tanú – különböző suspitiókat nyilván erősítenek ugimint hoga egi agiba lattatot feküni az (asszony az inassal) (egi vallo erősitti), tsokolodasat (azt is egi vallja), tsetsenek fogdosasat”, gyanus időkben Bonyhai papnéhoz való járása”.⁷⁹ Az egyházi jegyzőkönyvek a tanúvallomások leplezetlen nyíltságáról, verbális szabadságáról és naturalitásról árulkodnak. A szexuális viselkedés közösségi kontrollja, a szoros erkölcsi felügyelet az intimitás határait jóval szűkebb keretek közé vonta. A magánélet ilyen mérvű nyilvánossága azonban nem volt idegen a kor bevett normáitól. A faluközösséghez tartozás eleve feltételezte a nyilvánosságot és annak elfogadását. Ugyanakkor azonban nyilvánvalóan óvatosan kell kezelnünk ezeket az adatokat, hiszen rendszerint csak kivételes, közbotrányt okozó esetek kerültek az egyházi fórum elé, és semmiképpen sem lehet a rokonsági, szomszédsági együttélés mindennapos gyakorlatként értelmezni, az egyéni autonómia, a privát szféra teljes hiányára következtetni ezekből az esetekből.⁸⁰

A paráznaság mellett a leggyakoribb válási okként a szándékos elhagyást, szökést említették. „Az el mult időben mentem volt egy (...) emberhez, akkor az Ur ő Nga (nagysága) Szolgája lévén én is ő Nga Dajkjája lévén. Esztendeje mulék el szüretkor az Urral ő Ngaval oda ki ment Magyarországra, az olta semmit sem hallottam felőle sem nekem semmit nem izent. Azért tőle való elválást kívánok, s második házasságra szabadságot.” Az esperes további várakozásra intette az asszonyt. A bizonyítás körülményessége miatt gyakran 7–8–10 év is eltelhetett, mire az esperes elé járult valaki. 1644-ben egy asszony 10 éve felforgatott házasságának szeretett volna véget vetni. Azzal panasolta be urát,

⁷⁹ PS 63. 1656; 136. A balavásári rektor prokurátoraként fellépő bonyhai lelkész például így számol be arról, hogy mit látott a lelkész és szeretője között: „ő Kglmének sokban szolgálván lovahoz láttam, s ot jarok s kelek az io Kelme hazanaal voltam, az mit lattam nem tagadhatom megh: Egy Darabontné ő Kgelmehez szokot vala, az sütőt, foziót s most hogy io Kelmének az Felesege megholt volna Ejel, s nappal tsak ot volt, s ottis hált. Egykor az kaput akarvan estve bétenni, várván az Asszonyt ki menék az kionyökliore, (mivel hogy Pralatosom eliot vagyok, noha ő Kelme Tsepi Uram tagadtatta is velem, hogy ne beszellek, nem is beszéltem. De mostan immaron megvallom mert az dolog így vala.) Az Pitvarban az Janos Uram Szemerem teste az Asszonynak markaban lattom éjel Hold vilagon, lattom tsokolodvan, tam dum az Asszony az maga sargat (sic!) levona.” „ablakon be nezven latta a varalliai fejer Mihaly szolgálival Janos az agybol a czelekedetről való felkelesével.” PS 274. 1675. Egy másik esetben: „Mivel az en uram en velem nem természet szerint való közsüléssel élt, leankaval parznalkodott” PS. 115. 1665. „Ablakon benezven lattam edgyütt való fekeseket ejjel inasuk laba kozekapdosasat, suttogasat.” PS 123. 1666.

⁸⁰ SZILÁGYI 2000. 731; INGRAM 1987. 432.

hogy „mikor Bethlen István az országból kiment volt, el hagiót vala, négy esztendő el múltan ismét hozzám jüt vala, (...) mint egy három holnapig lakot velem, akkor megh gyermekecsitvén elhagiót ismét, eggiet más öltözetömet el lopván. Melynek immár pünköszt harmad napjan ötödik esztendeje léssen. Az idő alat, az Mezőségről egi Asszony embert melléje vévén, véle lakot, és attulis Giermeke vagion.” A szentszék nem döntött a házasság felbontásáról, hanem további bizonyítékokat kért az asszonytól.⁸¹

A bejegyzések nagy fokú földrajzi mobilitásra engednek következtetni. A vallomásokban találkozunk Magyarországra, Lengyelországba, „Törökföldre, Oláhországba” futott emberekkel. Egy asszony 1651-ben kereste férjét, aki elhagyta őt, és előző urától rámaradt négy ökrét is ellopta, így panaszkodott: „kerestem Enyeden, Thordán, és Kolosvarot, de sehut nem talaltam.” Ez a mozgékonyság nemcsak a férfiakat, hanem – igaz kisebb mértékben – a nőket is jellemezte. Azoknak a Matrimonialis Causáknak, amelyben a férj állt felperesként az egyházi bíróság előtt, csaknem egyharmada olyan esetre utal, amikor a feleség szökött el urától: „en tollem az en felesegem Szanto Kata elfutot, egy Szöczel elszökött.” A parciális olyan ítéletei, mely szerint a férj feleségét „keresse, vagy kerestesse”, „ha az országban kaphatna exequaltassa”, azt mutatják, hogy a nők esetében sem csak arról lehetett szó, hogy a szülői házban húzták meg magukat, hanem nagyobb távolságokra is eljuthattak. Sajnos kevés az olyan bejegyzés, amely gazdagabb információkkal szolgálna az okok természetéről. Legtöbb esetben csak annyit jegyez meg a parciális, hogy az asszony paráználkodott, s csak egy-két alkalommal rögzített további körülményeket is, mint pl. „mas hazos itt lako emberrel, Köműves Istvan nevuvel” elszökött.⁸²

„Az Ebesfalui Kadar Istuan hogy Goganyban el választatik meg czapatando felesegtol tartozik az akkor rea vetett poenat Flo 4 le tenni, addig senki ne mereszellye copulalni Azert mivel felesegot nem akarta prosequalni, nem is akarja.” Az idézett bejegyzés arról tanúskodik, hogy a válás kimondása nemcsak ahhoz volt kötve, hogy a törvény szerint egyértelműen bizonyíttassék az egyik fél bűnössége, hanem feltételként szabták meg, hogy az egykori házastárs a házasságtörés bűnébe esett felet megkeresse. Az egyházi szabályozás szerint a válás kimondása előtt a házastársnak minden esetben meg kellett próbálnia megkeresni vagy kerestetni az „elszökött” felet, s a világi vagy egyházi eljáróktól írásos igazolást is kellett hoznia, hogy valóban kereste az elszökött házastársat. 1649-ben egy férfi kérte a válás kimondását az őt egy esztendeje elhagyó feleségétől, mert annak ellenére, hogy egy évig kereste, sehol nem találta. A szentszék „meghalla az Anak (felperesnek) propositiojat az eo elfutot felesege feleol, az hol kerve is a bizonyosagh leveleit megolvasva a Sz: Szék elegegesnek lenni az keresest nem itelte: Hanem masodszor is kikuldte elfutot

⁸¹ PS 132. 1666; 17. 1644.

⁸² Vis. Jkv. 36; PS 80. 1659; 83. 1659; 84. 1659; 254. 1661.

felesegenek keresesere.” Négy hónap múlva újra megjelent az esperes előtt a férfi, de a parciális megint csak hasonló ítéletet hozott.⁸³

A törvényi szabályozás szerint, ha az elhagyott fél nem törekedett házastársának megkeresésére vagy kerestetésére, a házasság egységének helyreállítására, vagy a „desertor” megbüntetésére, maga is bűnössé vált. „Miuel az ferje őt esztendők elforgasaba (a kit el hagyot volt) nem kereste törvénnyel, hanem fiaialt, iteltetik ferje desertornak, ő azert aval valo kötelesegetül meg szabadítatit, de ugy hogy ferjenek halalaig ferhez ne mehessen ha szint akarna is. Ferjenek penig dolgat igaziczak az ő feleken levő papok, unitariusok.” A válás kimondása esetén meg kellett esküdni, s írásban kellett megfogadni, „Testimoniálisokot adván mindenekről Teczett hogy erőssen megesküvén hogy parazna felesegot akar hül hallia s tudgia lenni exequatatni el nem mulattia”.⁸⁴

A „lakosság olyan méretű ide-oda hullámzásának” köszönhetően, „mint aminő a XVII. század közepétől megfigyelhető”⁸⁵ volt Erdélyben, nem volt kivételes eset a kettős házasság sem, azaz, hogy valamilyen ok miatt eredeti lakhelyüket elhagyó férfiak, s nők is egy távoli helyen letelepedve új családot alapítottak. Az esetek nagyobb hányadában a férjről bizonyosodott be, hogy másik feleséget vett magának, és esetleg gyermeke is született, néhány alkalommal azonban az elszökött feleségről derült ki, hogy „megfattyazott”. Nemegyszer álltak elő olyan panasszal a jegybenjárók, de – akár több éve együtt élő házasságok is –, hogy férjükről, feleségükről kiderült, korábban már másutt, másik megyében házasságot kötöttek. A szentpáli lelkész szolgálója „mostan Besenyőben praedikator hazanal lako ment volt ennek előtte ferhez tudatlansagbol Magyar Peter nevu emberhez kinek mas felesege is volt”. A Széplakon élő Delne Mihály pedig „tudatlanságból vette volt el egy Tordafalva Bakosi Annok nevű asszonyt kinek férje életben lévén kit hitetlenül el hadta”.⁸⁶ Ezért a törvény szerint csak úgy köthettek idegenek házasságot, ha előző lakhelyükről a lelkésztől, a bírótól vagy az esküdtektől igazolást, testimoniálist hoztak, hogy tisztességes, jámbor emberek.

A gyakorlat azonban számtalan esetben rugalmasabbnak bizonyult, amint azt a szentpáli lelkész szolgálójának esete, valamint a következő bejegyzés egyaránt bizonyítja. „En Meggiesen szolgáluan az megh nevezett cziki nagi Janos talalt engem megh szembe hogy eő engemet el venne ha hozza mennek, (...) gianakodvan hagi néki felesege volna, ugi igerkeztem, hogiha Esperest Uram megh engedi hazasagunak hozza megick, Eő kegelme bölcz itelete szerint ugi boczatta, hagi esküdjek megh hogy felesege nem volt sem nincz, melliet megh is cselekedven ugy eküött egybe az Predikator. egy idő mulua egy cziki ember

⁸³ PS 251. 1649.

⁸⁴ PS 103. 1664; 183. 1671.

⁸⁵ JAKÓ 1941. Bevezető LXXIV.

⁸⁶ PS 1669.

jöuen ki, megh monda, hogy bizonioson felesége leven neki..., melliet megh haluan az nagy Janos ...mingiart el ment (...)"⁸⁷

Ez a bizonytalanság erősödött meg a török–tatár pusztítást követően, amikor sokan rabságba kerültek, meghaltak, elmenekültek. Az 1658–1668 közötti évtizedben jelentősen megnövekedett az elhagyás miatti panaszok száma. Erdély köztörténetéből tudjuk, hogy a török, tatár hadak többször is végigdúlták az országot, amelyek közül a legnagyobb pusztítást a II. Rákóczi György 1657-es szerencsétlen lengyelországi hadjárata után megtorlásképpen érkező, hatalmas pusztításokat okozó 1658-as tatárdúlás okozta. Mintegy százezerre teszik a halottak, illetve rabságba elhurcoltak számát.⁸⁸

Az egyházi és világi törvények egyaránt szabályozni igyekeztek a fogságba esett házások ügyét. Az 1567-es debreceni hitvallás a mátkaság esetében 4, házasság esetén 6 évben szabta meg azt az időt, amíg az eltűnt félre várni kellett. A tizenöt éves háború idején, 1606-ban kiadott Tasnádi Ruber-féle kánonok három évre csökkentették a várakozási időt. A Geleji kánonok szerint 5 év múltán köthetett az otthon maradt fél új házasságot. A tatár betöréseket követően, 1659-ben a Csulai György püspök vezetésével összeülő Küküllővári zsinat újfent a fél évszázaddal korábbi Ruberianus kánonok rövidebb, hároméves várakozási időt elrendelő határozatához tért vissza.⁸⁹

Az egyházi szabályozással párhuzamosan az állami törvényhozás is igyekezett megoldást keresni a fogságba esett házások ügyének szabályozására. Szempontjai azonban nem feltétlenül estek egybe az egyházi normákkal, és így a különböző érdekek mentén egymásnak ellentmondó rendelkezések születtek. Az 1615-ös országgyűlés mérlegelve, hogy az új család alapítására törekvő férfiak a törvények elől Erdély határain túlra menekülnek, és ezzel az amúgy is nagy munkaerőhiánnyal küszködő ország állapotát még tovább gyengítik, igyekezett

⁸⁷ PS 250. 1647.

⁸⁸ A pusztítás különösen nagy mértékben érintette a Maros mentét. A Küküllői egyházmegyéhez tartozó falvak közül Maroscsapó, Kerelőszentpál, Kerelő, Dátos és Csapószentgyörgy teljesen elpusztultak, és Csapó, valamint Szentpál kivételével a református egyház véglegesen megszűnt létezni.

⁸⁹ „Megfontolván a Szent Korona szorgalmatosan az elmúlt 1657- és 1658- esztendőben mensibus Julii et Septembris pogányok rabságába esett foglyoknak s itthon maradt feleségeknek vagy uroknak állapotjokat, mivel szüntetelen sollicitálnak bennünket, hogy ad secunda vota transmittáljuk őket. Végeztük közönségesen az ekklesiának 1606. esztendőben ezen dolgokról írt kanona szerint, hogy az itthon maradott felek három esztendőt várjanak, és ha az idő alatt semmit felőlük nem értenek, sem izenetet, sem levelet nem vettek, és így ad secunda vota transmittáltassanak. Akik pedig vagy hallanak, vagy értenek, vagy izenetet, vagy levelet vészenk, tamidui várakozzanak. Akik pedig megestetnek, nem várván, semmit nem tudakozván férjeknek állapotja felől, vagy feleségeknek életek felől, azokat az külső tisztektől megbüntettetvén a reconciliatoria admittáljuk ugyan, de mint egyebek, szintén úgy a három esztendőt ők is elvárják, mint a felsők. Azt pedig az három esztendőt számlálni kell a tempore captivatis.” BOD 1999. 56.

lazítani az egyházi szabályozás szigorúságán. „Miert hogy ez elmúlt romlásokkor sokaknak szegénységinknek közzül feleségek pogánok rabságába estenek, és el is vitték, kiknek semmi reménségek az megszabadulásban nincsen, urok pedig megmaradván társ nélkül nem lehetnek, némelyek mivel hogy bizonyos ideig megházasulniok nem szabad, házasságnak okáért más országban sokan mentenek és megházasodtanak, kiknek megjövetelekhez semmi reménség nem lehet: azért az többi is hasonlóképpen el ne búdosanak, avagy ennél is inkább el ne fogyatkozzanak, kiknek pedig gyermekek megmaradott, inkább táplálhasák: tetszett országul, afféle emberek, kiknek felesége rabságra vitettenek és semmi hírt felőlök nem hallanak, szabad legyen megházasodniok, az kik pedig eddig megházasodtanak, azoknak bántások ne legyen.”⁹⁰

A szentszék a gyakorlatban mégis nagyon körültekintően vizsgálta az eltűnt házastársat tovább várni nem akaró egyedül maradtak ügyét. 1658-ban két hasonló tartalmú rövid végzés is olyan asszonynak az ügyében döntött, aki „várja férjét három esztendeje”. Az ítéletek szerint „vagy bizonyítsa meg, hogy holt az férje, s menjen férjhez, de addig is nem, mert a Canon ellene vagyon”. Hogy miért is volt óvatos az egyház az ilyen házasságok felbontásában, jól mutatja az 1668-ban a fogságból Radnótra hazaérkezett férfi esete, aki szeretett volna feleségéhez visszamenni. Annak azonban az időre már másik férje volt. Nem tudni, hogyan ítélte a szentszék, de jó példaként szolgál az eset annak illusztrálására, hogy mennyire komoly problémát jelentett a rabságból való hazatérések után a szétzilált helyi közösségek életének, működésének rendbeszedése, irányítása. 1670-ben hasonlóképpen egy rabságból szabadult férfi másodszor is férjhez ment feleségét hívta, hogy térjen vissza „minden javaival együtt”. Az egykori házastársak ugyan „bizonyos summában megalkuttak”, de a parciális „a Generalis törvénye ellen nem separalta” a két felet.⁹¹ A rabságból hazatértek helyzetének bizonytalanságát, kiszolgáltatottságát az Apafi Mihály által összeállított 1669-es *Compilatae Constitutiones*ben rögzített rendelkezések is tükrözik: „a rabságban lévő atyánkfiaiak is feleségek némelyeke urukat életben lenni tudván, hitekről nem emlékeztvén férjhez mentek, s mennek, rab uruknak is javokat elhordván s tékozolván, ha a papok székén vissza ítéltetnek is, hitik mellé nem redeálnak (...) Melyről concludáltuk így, hogy ha mely személy, akár férfi, akár asszonyi állapot legyen az, de visszaitélnék a prédikátorok, kötelesek legyenek hitek mellé redeálni és Istenesen élni, (...) ha megszabadult ura nem recipiálja is elvitt és eltékozolt javait tartozik urának visszafordítani.”⁹² Ha a házastárs a hívásra nem tér vissza, a *Compilatae* rendelkezései szerint

⁹⁰ EOE 7. 249–256. 1615. május gyulafehérvári országgyűlés 21. art.

⁹¹ PS 24. 1658.

⁹² *Compilatae Constitutiones* I. I. Art. VIII., *Corpus Iuris Hungarici* 1540–1848. Erdélyi Törvények. Hasonló bírósági gyakorlattal a korabeli erdélyi katolikus házassági pereskedésben is találkozhatunk. Lásd: VESZELY 297–298., újraközölve TOMISA 2002. 320–324.

200 ft büntetést kell fizetnie, ugyancsak ilyen szigorú bírságot rendelt kiróni azon férfiakra is, akik a tatár rabság alatt feleségül vett asszonyt nem engedik hazatérni korábbi férjükhöz.

Ha a házassági perek éves megoszlását áttekintjük, három olyan periódust találunk, amikor kiugróan magasra szökött a házassági perek száma. Az 1658–1668 közötti évtizedben 79 regisztrált esetről tudunk, ez az összes fennmaradt 17. századi eset 39%-a. Csak az 1668-as esztendőben 20 olyan ügyet tárgyalt az egyházi bíróság, amelyről feljegyzéssel rendelkezünk. 1679 és 1684 közötti 6 évből 29 peres esetről van tudomásunk. Az 1694 és 1700 közötti 51 feljegyzés pedig az összes ügy egynegyedét teszi ki. Az esetek számának hirtelen megugrásai szoros kapcsolatot mutatnak Erdély köztörténeti eseményeivel. Az 1660-as évek feljegyzéseit lapozva gyakran olvashatunk 7–8–10 esztendeje eltűnt vagy elszökött házastársukra váró férfiakra és asszonyokra, akik a tatárdúlások és az előírt várakozási idő elmúltával szeretnének új családot, háztartást teremteni. Az 1679–84 közötti kisebb megugrás a Thököly-felkelés időszakával esik egybe. Az 1690-es évek házassági ügyeinek felfutása pedig már a császári csapatok erdélyi bevonulásának, az ország újbóli hadszíntérré válásának társadalmi következményeit tükrözi. A bejegyzések rendkívül hasonlóak a harminc évvel korábbihoz, újra 4–8–10 esztendeje elhagyott házastársakról olvashatunk, és a társadalom védekezésének, a közösségek fennmaradásának, a háztartások újraalapításának kísérleteinek nyomaira bukkanhatunk.

A jegyzőkönyvek bejegyzéseit áttekintve egy emberöltőnként újra és újra megbolydult társadalom képe rajzolódik ki előttünk. A hosszú háborús időszakok, a politikai hatalom kiszámíthatatlansága, az ínséges évek, járványok mobilabbá tették a társadalom egy jelentős részét, amely a közösségi élet hagyományos kereteit is könnyebben szakította fel. Ez a felborult rend tükröződik a házassági konfliktusok természetében, a válás iránti igények megnövekedésében, valamint abban, hogy a házasság formális felbontása egyáltalán megoldási lehetőségként fogalmazódott meg paraszti közösségekben.

Arra a kérdésre, hogy a házasság felbontása mennyire volt a társadalom egészében bevett gyakorlat, meglehetősen nehéz feleletet adni. A tárgyalt hat évtized alatt az egyházmegye 34 anya- és 12 leányegyházközségéből összesen 167 házassági peres feljegyzés maradt fent, ezen esetek több mint kétharmadában a bíróság a házasság felbontása mellett döntött. Ezek a számok azonban közel sem tekinthetők teljesnek, mert az adatok nagyon esetlegesen őrződnek meg. Számolnunk kell azzal, hogy egyrészt a háborús, járványos években nem működött ugyanolyan intenzitással az egyházi bíráskodás, s kevesebb esettel foglalkozott, másrészt pedig azoknak az eseteknek a feljegyzései közül is, amelyek a szentszék elé kerültek, több elveszhetett.⁹³ Mindezeket figyelembe véve azt

⁹³ A jegyzőkönyvek nem eredeti állapotukban maradtak fenn, mai formájukat csak a későbbiekben nyerték el: utólagosan fűzték egybe és adtak folyamatos számozást a lapok-

becsülhetjük, hogy egy-egy gyülekezetben a hatvan év alatt 4-5 házassági peres ügyet jegyezhettek fel, a nagyobb településeken, Radnóton, Bonyhán valamivel többet. Az első, elnagyolt megközelítés szerint tehát minden tíz esztendőben egy-egy nagy nyilvánosságot kapó, a közvélemény előtt zajló, egyházi fórum elé került házassági peres eset történhetett egy-egy faluban. Nem érdektelen a küüllői egyházmegye 46 egyházközségéből származó valóperes adatsort összevetni a nyugat-európai protestánssá vált városok házassági bíráskodását jellemző számokkal. Genfben például Kálvin lelkipásztori tevékenysége alatt, 1541–1564 között mindössze 26 esetben mondták ki a válást házasságtörés miatt, évente alig több mint egy esetben, s nem volt magasabb ez a szám más indokkal indított valóperes esetében sem. Zürichben 1525 és 1531 között 28 valóperben hoztak elválasztó ítéletet. Bazelben, amely a szomszédos községek házassági bírósági fórumaként is működött, négy évtized alatt 125 esetben, évente kevesebb mint három alkalommal mondták ki a válást.⁹⁴ Ha a számokat összevetjük, azt tapasztalhatjuk, hogy a küüllői egyházmegyében fennmaradt valóperes esetek száma nem mutat jelentős eltérést a nyugati városokban kiformalódott konzervatív válási gyakorlatból eredeztethető válások számától.

Figyelembe kell továbbá vennünk, hogy nem minden házassági egyenetlenség került a bírák elé, s még csak azt sem állíthatjuk, hogy minden esetben a legsúlyosabb konfliktusokban ítéleztek. Miután a létrejött házasságok stabilitásának megóvása a közösség kiemelt értékei közé tartozott, gyakran még a házasságtörést is igyekeztek titokban tartani, a házasságot fenntartani, amíg azt a közvélemény előtt leplezni lehetett. A bejegyzések azt bizonyítják, hogy a közvélemény meglehetősen szelektíven használta az egyházi bíróság intézményét. Az olyan bejegyzések, mint „hitetlenül egy néhány ízben elhagyta, többször hitetlenül elhagyta, megint sokszor véle megbeszéllett” jelzik, hogy hosszú előtörténetek lapulhatnak egy-egy, az egyházi fórum elé kerülő eset mögött. A legtöbbször már olyan stádiumban kerültek a hatóság elé a házassági ügyek, amikor lényegében már hosszú ideje különéltek a házastársak anélkül, hogy házasságukat formálisan felbontották volna. A házasságon belüli különélést az egyházi törvények tiltották, ugyanakkor a bejegyzések azt mutatják, hogy a formális egyházi bírósági döntés nélküli különélés bevett formája volt a házassági feszültségek feloldásának.⁹⁵

nak. Így esetenként a kronológiai sorrend is felborult, bizonyos évek – pl. a legkorábbi, 1638–1644 közötti időszak bejegyzései, illetve az 1640-es, 1650-es évek feljegyzései közül néhány – a jegyzőkönyv legvégére kerültek. A török és tatár pusztítás következtében az egyházi igazgatás is megroppant. Több mint egy évtizedig, az 1658–1669 közötti esztendőkből nem maradtak feljegyzések a vizitációkról, parciális gyűlésekről sem. Más évekből pedig egyáltalán nem maradtak fenn adatok.

⁹⁴ KINGDON 1995. 176.

⁹⁵ PD 1, 200, 206; SABEAN 1990. 66.

A jegyzőkönyvek szóhasználatából az is tükröződik, hogy a közösségek elfogadták, bevett formának ismerték el a vadházasságot, megtűrt gyakorlat volt, hogy az elhagyott, hosszabb ideje egyedül élő asszonyok új „házastársat” válasszanak, s az egyházi jóváhagyást csak később kérik, amikor már eleget tudtak tenni a kánon artikulusainak. „János Dcák nem veheti Porkolábné leányát míg meg nem bizonyíttatik, hogy megholt férje. Aval penigh, hogy megterhesedett az asszony János deáktól, nem szabadul fel férjétől, hanem az férje szabadul fel ő tőle, és kötélben marad férje haláláig (...) Templomba nem bocsátatik addig míg a Külső tisztekkel el nem igazíttják dolgokat.” Egy 1668-as feljegyzés szerint egy asszony „elhitette velünk, hogy előbbi férje hitetlenül hatta el négyedfél esztendeje, elbujdosott férjétől elválasztottuk, s az mostanival ecclesia követésre boczáttottuk”, egy másik esetben egy feleség, akit férje négy éve elhagyott, „mostani mátkájával” szeretett volna összeházasodni, a szentszék azonban nem választotta el előbbi urától.⁹⁶

A válási processzus körülményessége, anyagi tehertétele, bizonytalan kimenetele magában is visszatartó erőként működhetett.⁹⁷ Erre világít rá egy 1669-es szentpáli eset is. Szeredai Péternek, a helybéli lelkésznek a szolgálója végső elkeseredésében fordult a parciálisához: „Az kegyelmetek ez előtt Galfalvan lött gyűlésében meg bizonygatnám Magyar Péternek (ki enegemet is czalárdul feleségül el vött vala) két feleségüségét kitől valo el választatosomnak okan szolgáltam Szeredai Péter Uramot esztendeig de midön meg probaltam, bizonyítottam volna mind Uram hamis hitüségét, mind Péter Uram választosomrol valo fogadas tételet Szeredai Péter Uram azt monda a Sz. Széknek, hogy én hitetlenül éltem azzal a M. Péterrel. Mely szóra törvényem félbe szakada, elis szegényedem, el annyira hogy a magam meg oltalmazasara, igazságomban mellettem valo faradozásra embert nem kaphatván magamnak kelle szintén Dalnokba mennem szörnyü kegyetlen télnék idejen es onnat hoznom artatlansagom felöl a Praedikatorról bizonyoságot. Azt kivanom azért hogy vagy meg fizessen másfél esztendőn valo szolgálatomért Szeredai Péter Ur avagy el választasson hitetlen Uramtól fogadása szerint. Egyéb rajtam el tött sok méltatlan czelekedetit üldözésit Istenre hagyom.” A szentszék ítéletében elmarasztalta a szentpáli lelkészt, s kötelezte, hogy vagy fizesse ki a szolgáló bérét, vagy képviselje, s választassa el az asszonyt a bigámiában élő férjétől.⁹⁸

A házassági pereskedés körülményessége miatt elterjedt gyakorlattá vált, hogy a házasság felbontásáért nem legitim fórumhoz fordultak. Az országgyű-

⁹⁶ PS 78. 1658.

⁹⁷ Az 1634. évi marosvásárhelyi zsinat nemesek esetében 24, nem nemesek esetében 12 forintban szabta meg az egyházmegyének fizetendő válóperes díjat. Számítások szerint azonban a 18. században egy köznemes válóperének teljes perköltsége, a felek társadalmi rangjától, az ülések és tanúk számától függően meghaladhatta a száz forintot is, ha pedig a generális zsinathoz fellebbezett, költségei megduplázódhattak. KOLUMBÁN 2002. 123.

⁹⁸ PS 137. 1669.

lés által törvénybe foglalt rendelkezés – mely szerint „az mely tisztviselők az házasság személyeket fizetésért egymástól elválasztottak, 200 forintra büntetessenek”⁹⁹ – azt mutatja, hogy nem volt ismeretlen gyakorlat, hogy a házasság felbontásának törvényes útját megkerülve, pénzért szereztek szabadságlevelet maguknak a házasságok. Ennek egyik módja az volt, hogy távoli egyházközség vagy felekezet lelkészéhez fordultak a házasság megáldásáért. Bár a törvény a lelkészt hivatalvesztéssel büntette, a rendelkezések sorozatos megismétlése szintén arra utal, hogy elsősorban az „oláh papok” esetében terjedt ez a gyakorlat. S arra is akadt példa 1666-ban, hogy egy házaspár minden egyházi fórumot megkerülve maga mondta ki házassága felbontását: „mivel férjének szabadságot adott levél adással, az is ő néki Contra legem Divinani templumból solemniter Arcialtatik és férje életéig ligában vettetik.” A férfi „is hasonló képpen templumtól arcialtatik és felesége életéig ligában boczáttatik”.¹⁰⁰

A házasság felbontásának többféle formáját ismerte a korszak. Válasra abban az értelemben, hogy egy érvényes házasságot felbontottak, és mindkét felet új házasságkötésre engedtek, nagyon ritkán került sor. A 17. századi bejegyzések között mindössze két alkalommal fordult elő. Azokban az esetekben, amikor mindkét félről bebizonyosodott, hogy a házasságot felbontó bűnbe esett, felbontották a házasságot, de úgy, hogy mindkét fél „kötélben” maradt. Előfordult néhány esetben, hogy a bíróság nem talált elegendő, vagy egyértelmű okot a házasság felbontására, nem mondta ki a „totalis separatiot”, hanem a házasság fenntartása mellett időleges különélésre ítélte a házasságfeleket. A felbontott házasságok zömében azonban a szentszék döntése a házasság felbontásában vétlen félnek engedélyezte az újabb házasságot, míg azt, akinek a hibájából kimondták a válást „ligában” tartotta.

A PERES FELEK TÁRSADALMI STÁTUSA

Arról, hogy a peres felek milyen körből, mely társadalmi rétegekből kerültek ki, nem kaphatunk teljes képet. A bejegyzések legtöbbször ugyanis nem igazítanak el egyértelműen az egyházi hatóság elé kerülők társadalmi helyzetéről. Biztos utalásokra csak a köz- és főnemesek, illetve az egyházi személyek esetében hagyatkozhatunk. A kismesek, egy-két telkes nemesek, egyházi nemesek, különböző részleges kiváltságokkal rendelkező középrétegek, szabad paraszti állapotúak csoportjait nem lehet biztonsággal elkülöníteni a kiváltságokkal nem rendelkező jobbágyokétól, szolgarendűekétől. A pereskedés folyamán elejtett olyan megjegyzések, mint pl. „Bethlen Péter Urunknak eo Naganak (Nagyságának) kocsissa lévén” (...), „Marko vajdanak szolgaja leven”, „En Meggiesen

⁹⁹ EOE X. 439. 1646/ IV. tc. idézi KOPP 1900. 43.

¹⁰⁰ PS 132. 1666.

szolgálatban”, „(...) Feleségem egy Szőczel elsőszököt”, „az Uratol buzat lopott, mely dolgok miatt eo el bujdosék (...) immar tiz Estendeje”, „az én feleségem (...) it valo Castélyba czipo sütni vettet fel, az Aszszony ő Nga (Nagysága) süítőjéhez atta magát” „az Ur ő Nga Haller János szolgája lévén én is ő Nga Dajkája Lévén. Esztendeje mulék el (...) az Urral ő Ngaval oda ki ment Magyarországra.” „nemes embernek atta volt jobbságra magát arra nezeis nem fordul többé Erdélybe”, „(...) ennek előtte valo idokben a Groff Aszszonnak ő Nganak egy Gyorgy nevű szakacza engemet matkasagra el jedzett volt az utan tsak hamar kiment Magyarorszagran. S ertekezven felüle bizonyosan megerttem hegy nem szabad személy mert oda ki Magyarorszagba Felesege gyermeke vagion” – azonban gyakran árulkodnak a felek paraszti életmódjáról vagy jobbágy státusáról.¹⁰¹

Azt azonban a rendelkezésünkre álló adatok alapján is biztonsággal megállapíthatjuk, hogy a házasság felbontása nem kizárólag nemesek és egyházi személyek között fordult elő. A 17. században a házasság felbontása a társadalom széles spektrumát érintette, a főnemességtől a legszegényebb rétegekig minden társadalmi rétegben előfordult. Az összes bejegyzés mintegy 10%-ában mutatható ki egyértelműen a felek nemesi származása, kisebb számban kerültek házassági egyenlenség miatt a szentszék elé egyházi hivatalos viselők, lelkipásztorok, rektorok. A társadalmi helyzet szerint „beazonosítható ügyek” 14%-ában pedig jobbágyok, szolgálók álltak az egyházi bírósági fórum előtt. Jelentős arányban találhatunk tehát olyanokat az eljegyzést, házasságot felbontani szándékozók, illetve perbe szólítottak között, akik a társadalmi hierarchia legalacsonyabb, illetve legmagasabb fokán álló csoportokhoz tartoztak.¹⁰² Egyfelől ők jelentették a társadalom legmobilabb rétegeit, másfelől a legszegényebb, legalacsonyabb státusú csoportok, illetve a társadalmi ranglétra legfelsőbb fokán állók voltak leginkább hajlamosak arra, hogy ne tekintsék magukra nézve kötelezőnek a társadalom értékrendjét, a közösségek életét szabályozó erkölcsi normarendszert. A küllői jegyzőkönyvek áttanulmányozása egyúttal arra is rávilágít, hogy a közösségi értékek, normák lazulása nemcsak egy szűk réteget, elitet érintett, nemcsak a nemesek kerültek szembe az egyházi törvényekkel, hanem a társadalom szélesebb körét járta át.

A peres iratok, így a Matrimonialis Causák sajátossága, hogy egy korszak erkölcsi képét negatív megközelítésben, azoknak az oldaláról láttatja, akik az adott normáktól eltérő módon cselekedtek, szembeszegültek a fenálló törvényekkel. Nem egy egész közösség mindennapi életének, hanem egy sajátos réteg viselkedésének a lenyomata. Ugyanakkor az is kitapintható, hogy ezekben a konfliktusokban nem csupán egyéni, egyedi, atipikus példák fedezhetőek föl,

¹⁰¹ PS 227. 1641; 16. 1644; 250. 1647; 252. 1649; 29. 1650; 121. 1660; 132. 1666.

¹⁰² Hasonló eredményre jutott az angliai válóperek elemzése során Martin INGRAM is. INGRAM 1987. 148.

hanem olyan, az egész közösséget átjáró feszültségek tükröződnek egy-egy nyilvánosságra került ügyben, amelyekre a közösség is kereste a megoldási mintákat, erkölcsi normáit hozzáigazítva a megváltozott valósághoz.

Hasonló elemzések hiányában nem tudunk képet alkotni arról, hogy mennyire volt gyakori vagy kivételes a házasság formális felbontása a kora újkori paraszti társadalomban, soknak, átlagosnak tartjuk-e a küllői egyházmegyében feljegyzett esetek számát, avagy a háborús időszak megbolygatott társadalmának sajátos életvezetési gyakorlataként, speciális esetként kezeljük-e. A bemutatott forrásanyag azonban így is finomíthatja a korszakról megfogalmazott ítéleteinket, s a más-más szempontot előtérbe helyező értékeléseket is módosíthatja. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő a jogi népszokásokról írott kézikönyvében a népi házassági gyakorlatot akként jellemezte, hogy „formális válásra a 18. századból és a 19. század első feléből alig-alig találunk eseteket”, ezzel szemben POKOLY József az erdélyi egyháztörténeti monográfia megírója, a protestáns házassági jogot ismertető cikksorozatában a 17. századról szólva úgy fogalmazott, hogy „(...) el kell ismernünk, hogy a protestáns zsinatok nem épen szigorúan jártak el a házassági kötelek feloldásánál”. Illyés Géza pedig a korabeli, küllői egyházfegyelmezési gyakorlat summázataként azt írta, hogy „Tény az is, hogy az akkori egyház szigorú fegyelmet tartott tagjai felett, szigorúan vette számba vétkeiket és bírálta azokat.”¹⁰³

FÜGGELÉK

A MATRIMONIALIS CAUSÁK ÉVES MEGOSZLÁSA 1638–1700 KÖZÖTT

1638	1	1659	8	1677	2	1688	1
1643	5	1661	1	1678	1	1689	1
1644	5	1663	7	1679	3	1690	1
1646	1	1664	7	1680	6	1692	1
1650	1	1665	10	1681	8	1693	1
1653	1	1666	15	1682	4	1694	5
1654	1	1667	6	1683	1	1695	9
1655	1	1668	20	1684	7	1696	11
1656	2	1669	2	1685	1	1698	8
1657	4	1670	6	1686	1	1699	9
1658	5	1670	2	1687	2	1700	9

¹⁰³ TÁRKÁNY SZÜCS 1981. 272; POKOLY 1894. 235; ILLYÉS G. 1995. 105–123.

IRODALOM

- ANGYAL Dávid–DEGRÉ Alajos
1943 *A XVI–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlata.* (Angyal-szeminárium kiadványai 49.) Budapest
- APOR Péter
1978 *Metamorphosis Transylvaniae.* Bukarest
- BÁRTH Dániel
2005 *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon.* Budapest, MTA–ELTE Szövegek és elemzések 1.
- BIRNBAUM, Norman
1959 The zwinglian reformation in Zurich Post and Present 27–47
- BOD Péter
1999 *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762.* Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 3. Kolozsvár
- BURKE, Peter
1991 *Népi kultúra a kora újkori Európában.* Budapest
- CHADWICK, Owen
1998 *A reformáció.*
- CJH
Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1526. évi törvénycikkek. Budapest, 1899
1900 *Corpus Iuris Hungarici 1540–1848.* Erdélyi Törvények.
- DIENES Dénes
2001 *Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek, 16–17. század.* Budapest
- ERDŐ Péter
2001 *Egyházjog a középkori Magyarországon.* Budapest
- GELEJI KATONA István
1875 *Geleji Egyházi Kánonai és a Szatmári Reform.* (Összeáll. Kiss Kálmán) Kecskemét
- HOLT, Mack P.
2003 *The Social History of the Reformation. Recent Trends and*
- Future Agendas.* Journal of Social History Vol. 37. 1.
<http://chnm.gmu.edu.jsh/>
- HSIA, R. Po-Chia
1992 *Social discipline in the reformation Central Europe 1550–1750.* London
- ILLYÉS Endre
1941 *Egyházfegyelem a magyar református egyházban a XVI–XIX. században.* Debrecen
- ILLYÉS Géza
1932 *A református esperes és az egyházmegyei kormányzás a XVII. és XVIII. században.* Református Szemle 179, 231.
1995 *Milyenek voltak a pásztorok és a rektorok a 17. században?* In: KÜLLÖS Imola (szerk.): Vallási néprajz 7. Budapest, 105–121.
- INGRAM, Martin
1987 *Church Courts, Sex and Marriage in England, 1570–1640.* Cambridge
- JAKÓ Zsigmond
1941 *A gyalui vártartomány urbáriumai.* Kolozsvár
- KINGDON, R. M.
1995 *Adultery and Divorce in Calvin's Geneva.* London, Harvard Univ. Press.
- KISS András
1998 *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák.* Bukarest–Kolozsvár
- KISS Áron
1881 *A tizenhatodik században tartott magyar református zsinatok végzései.* Protestáns Theológiai Könyvtár 15. Budapest
- KISFALUDY Zsigmond
1880 *Kanizsai Pálffy János följegyzése.* Történelmi tár 191–194.
- KOLOSVÁRI Sándor–ÓVÁRI Kelemen
1885 *Magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai.* 1. Budapest
- KOLUMBÁN Vilmos József
2002 *Törvényhozó egyház.* Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 9. Kolozsvár
- KOPP Tibor
1900 *Erdély művelődése I. és II. Rákóczi György korában az „Erdélyi Országgyűlési emlékek” alapján.* Nyitra
- MACFARLANE, Alan
1986 *Marriage and Love in England. Modes of Reproduction 1300–1840.* Oxford
- MCGRATH, Aliester
1996 *Kálvin. A nyugati kultúra formálódása.* Budapest
- MOLNÁR Ambrus
1995 *Fejezetek a Küküllői Református Egyházmegye Történetéből (I. rész)* In: Vallási Néprajz VII. Budapest, 5–23.
- NOVÁK László
1983 *Viselkedés, házasodás egyházi és világi szabályozói, meghatározói a XVII–XIX. században.* In: NOVÁK László–UJVÁRY Zoltán (szerk.): Lakodalom. Debrecen
- OZMENT, Steven
1983 *When Fathers Ruled. Family Life in Reformation Europe.* Harvard
- PÉTER Katalin
1993 *A református gyülekezetek első száz éve Sárospatakon.* In: GLATZ Ferenc (szerk.): A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára Budapest, 112–122.
- PÉTERFY László
1974–1976 *Fegyelmezés a küküllői egyházmegyében a XVIII. század folyamán a vizitációs jegyzőkönyvek tanúsága szerint.* Református Szemle 1974. 109–118., 281–286; 1975. 399–402; 1976. 34–37.
- POKOLY József
1894 *A magyar protestáns házassági jog rövid története 1786-ig.* Protestáns Szemle
- RÉVÉSZ Imre
1925 *A magyar protestantizmus történelme.* Budapest
- ROSZNER Ervin
1887 *Régi magyar házassági jog.* Budapest
- SABEAN, David Warren
1990 *Property, Production, and Family in Neckarhausen, 1700–1870.* Cambridge
- SÁNDOR Attila
1995 *Egyházi fegyelmezés a sövényfalvi református gyülekezetben.* In: Vallási Néprajz VII. Budapest. 123–139.
- SCRIBNER, Bob
1997 *Reformation and Desacralisation from Sacramental World to Moralised Universe.* In: HSIA, R. Po.-CHIA, Scribner, R. W. (eds): Problems in the Historical Anthropology of Early Modern Europe. 75–93.
- STIMÁKOVITS László
1910 *Erdély művelődése Bethlen Gábor korában különös tekintettel az Erdélyi Országgyűlési Végzésekre.* Budapest, Művelődéstörténeti Értekezések 44.
- SZABÓ Kálmán
1956 *A kézfogás jelentősége a kecskeméti régi leánykéréseknél.* Néprajzi Közlemények. 78–81.
- SZILÁGYI Miklós
2000 *Törvény, szokás, jogszokás.* In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): Magyar Néprajz VIII. Budapest, 693–795.
- SZILÁGYI Sándor (szerk.)
1875–1898 *Erdélyi országgyűlési emlékek.* Monumenta cotalia regni

- Transsylvaniae 1540–1699 I–XXI. Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek III/b sorozat. Budapest
- SZŐCSNÉ GAZDA Enikő
2001 *Erkölc és közösség*. Csíkszereda
- TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
1981 *Magyar jogi népszokások*. Budapest
- TOMISA Ilona
2002 *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek, 16–17. század*. Budapest
- WIECHART Gabriella
1911 *Keresztelő, házasság, temetés Magyarországon 1600–1630*. Művelődéstörténeti Értekezések 48. Budapest
- ZOVÁNYI Jenő
1906 *Miskolczi Csulyak István zempléni református esperes (1625–1645) egyházlátogatási jegyzőkönyvei I–III*. Történelmi Tár 48. 266, 368

FELHASZNÁLT LEVÉLTÁRI FORRÁSOK RÖVIDÍTÉSEI

- ILLYÉS: Illyés Géza: Az erdélyi Református Zsinatok végzései. Kézirat 1940–1942. Erdélyi Református Egyházkerület gyűjtőlevéltára.
- PD: Protocollum Dioeceseos Orthodoxae Religionis in Illustri Comitatu Küküllővár Existensis – Compingit Curatum a R. VIRO D. IOHANNE VAIDE SZENTIVANI p.t. Seniore eiusdem Dioeceseos Christianae 1676 mense Sept. Vajdaszentiványi István vizitációs jegyzőkönyvei és parciális zsinati jegyzőkönyvek 1677–1713. OSZK Filmtári dsz: MF/1. 3711.
- PS: A Küküllői Református Egyház Partialis synodusainak jegyzőkönyve 1639–1673. OSZK Filmtári dsz: MF/1. 3713.
- Vis jkv: Dadai János esperes vizitációs jegyzőkönyve 1648–1657. OSZK Filmtári dsz: MF/1. 3710

RÉKA KISS

“DEPRIVATION WITHOUT SPOUSE”. DATA ON THE PRACTICE OF MARRIAGE SERVICE AND BREAKING OFF AS MIRRORED BY THE WRITTEN DOCUMENTS OF THE HISTORICAL CALVINIST DIOCESE OF KÜKÜLLŐ

It is a generally accepted ethnographical fact that the church exercised a profound influence over popular culture, however it is unclear which aspects of life the church influenced; equally unclear are the channels through which the church shaped and formed the value system of both individual and community, and the extent to which the behavioural codes of the church became integrated, recognised norms in the life of the community.

In this study through an analysis of the extant manuscripts: surviving visitation records, minutes of ecclesiastical courts from the Historical Calvinist Diocese of Küküllő I have examined the way in which such institutions operated in early modern Transylvania. The great advantage of the records is that they document events that conflicted with the law and the „norm” and help us to get a deeper understanding of the interaction between popular and official religions as well, and would give us an accurate and profound picture of the impact of confessionalisation in rural societies.

I have examined the popular views on the institution of marriage, in which the reformation made radical changes. By analysing the records I have tried to describe the variations of jurisdiction and every-day practice of engagement and marriage in the early modern period, its historical roots, and the possibilities of breaking off marriages in the light of the canonical law and based on the social consensus as mirrored by the church trials. The study focuses on the comparison of the rules laid down in Transylvanian canonical law, synodic resolutions, state codes of law and country statutes with the real-life juridical practice of the age.